अजातवाद

शरत्कुमार भट्टराई

अजातवाद

माण्डूक्योपनिषद् गद्यमा
र
माण्डूक्यकारिकाको समपद्यमा
नेपाली अनुवाद

ग्रन्थको नाम : अजातवाद
अनुवादक : श्रीशरत्कुमार भट्टराई

प्रकाशक : श्रीराजर्षिजनकस्मृतिकोष
विजयचोक, प्रयागमार्ग,
बत्तीसपुतली–९, काठमाडौं ।
फोन : ४११००५८
प्रकाशन मिति : वि.सं. २०७१
प्रकाशित सङ्ख्या : ३०० प्रति
मूल्य : रू. २००।–
कम्प्युटर सेटिङ्ग : श्रीखड्गप्रसाद खनाल
मुद्रक : एलायन्स प्रिन्टर्स एण्ड
मिडिया हाउस प्रा.लि.
सरस्वतीनगर, काठमाडौं ।

प्रकाशकको भनाइ

यस कोषले आफ्नो स्रोत र साधनले भ्याएसम्म आध्यात्मिक विषयका अझ त्यसमा पनि विशेषरूपमा अद्वैतवेदान्तका विषयमा लेखिएका ग्रन्थहरू प्रकाशन गर्दै आएको छ। यस २०७१ सालमा पनि श्रीशरत्कुमार भट्टराईज्यूले लेख्नुभएका कृतिहरूमध्ये अजातवाद अर्थात् माण्डूक्योपनिषद् तथा माण्डूक्यकारिकाको समपद्यमा आएको नेपाली अनुवादसहित प्रकाशन गर्न पाएकोमा यस कोषलाई अपार खुशी लागेको छ।

यो अजातवाद ग्रन्थ जिज्ञासु मुमुक्षुहरूका लागि अत्यन्त पठनीय हुनेछ भन्ने यस कोषले ठानेको छ। किनभने अद्वैतवेदान्तको परम्परामा यस अजातवादको महत्त्वपूर्ण स्थान छ। यस्तो महत्त्वपूर्ण ग्रन्थको प्रकाशनको अभिभारा लेखकबाट पाएकोमा यो कोष लेखकप्रति हार्दिक कृतज्ञता प्रकट गर्दछ। अतः यो ग्रन्थ सबैका लागि सङ्ग्रहणीय र पठनीयसमेत हुनेछ भन्ने कोषले विश्वास लिएको छ। धन्यवाद। ॐ ब्रह्मार्पणमस्तु।

२०७१ आश्विन श्रीराजर्षिजनकस्मृतिकोष
विजयादशमी

अजातवादमा

माण्डूक्यकारिकाको महत्त्व

संसारका सम्पूर्ण प्राणीहरू दुःख हटाउन चाहन्छन् र सुख प्राप्त गर्न चाहन्छन् । यो सम्पूर्ण प्राणीहरूको जन्मजात इच्छा हो । लौकिक उपायहरूद्वारा केही समयका लागि दुःखको निवृत्ति र सुखको प्राप्ति भए तापनि सधैँका लागि त्यो सम्भव छैन । अतः जीव र परमात्माको एकताको साक्षात्कार नै आत्यन्तिक दुःखनिवृत्ति र परमानन्द प्राप्तिको साधन हो । यसैका लागि दर्शनहरूको प्रवृत्ति भएको हो । आत्माको यथार्थ ज्ञान गराएर जीवलाई सांसारिक बन्धनबाट मुक्त गराउनु नै दर्शनहरूको प्रयोजन हो । दर्शनहरूमध्ये वेदान्त दर्शनलाई उत्कृष्ट दर्शन मानिन्छ । अरू दर्शनहरू भेदज्ञानद्वारा जीवको मोक्ष हुन्छ भन्दछन् भने वेदान्त दर्शनचाहिँ जीव र परमात्माको अभेदज्ञानद्वारा मात्र मोक्ष सम्भव छ भन्दछ ।

वेदान्त भन्नु र उपनिषद् भन्नु एउटै कुरा हो । यही नै मुख्य प्रमाण पनि हो । व्यवहारका लागि प्रत्यक्ष, अनुमान आदि अरू प्रमाणहरू उपयोगी सिद्ध भए तापनि जीव र परमात्माको एकताको ज्ञानका लागि उपनिषद् नै प्रमाण हो । प्रमाको करणलाई प्रमाण भनिन्छ । जीव र परमात्माको एकताको ज्ञानलाई प्रमा भनिन्छ भने त्यो ज्ञानलाई उत्पन्न गर्ने उपनिषद्का तत्त्वमस्यादिमहावाक्यहरूलाई प्रमाण भनिन्छ । जसरी आँखा नभई रूपको ज्ञान नहुने हुनाले आँखालाई प्रमाण या करण भनिन्छ त्यसैगरी उपनिषद्का तत्त्वमस्यादि महावाक्यहरूको श्रवण, मनन, निदिध्यासन आदिद्वारा मात्र जीव र परमात्माको एकताको साक्षात्कार हुने हुनाले उपनिषद्का

महावाक्यहरूलाई तत्त्वावेदक प्रमाण भनिएको हो । तत्त्वको ज्ञान गराउने प्रमाणलाई तत्त्वावेदक प्रमाण भनिन्छ । जीव र परमात्माको एकताको ज्ञान नै तत्त्वज्ञान हो ।

उपनिषद्को व्युत्पत्ति

षद्लृ धातुका विशरण, गति र अवसादन गरी तीनओटा अर्थ हुन्छन् । विशरणको अर्थ हो दुर्बल अर्थात् कमजोर बनाउनु, गतिको अर्थ हो प्राप्त गर्नु र अवसादनको अर्थ हो नाश गर्नु । उप र नि यी दुई उपसर्ग हुन् । उप र नि उपसर्ग पूर्वमा हुने षद्लृ धातुबाट क्विप् प्रत्यय गर्दा उपनिषद् शब्द निष्पन्न हुन्छ । यसका तीन अर्थ यसप्रकार छन् – *उपनिषादयति – अविद्यांतनूकरोति, उपनिषादयतिब्रह्म गमयति, उपनिषादयति –अविद्यां तत्कार्यञ्च नाशयतीति उपनिषद् भवति ।* अर्थात् उपनिषद् भनेको त्यो रहस्य विद्या, बह्मविद्या अथवा पराविद्या हो जसको अनुशीलन गर्नाले जीवको अज्ञान प्रतिदिन दुर्बल हुँदै जान्छ । जसले जीव र परमात्माको एकताको ज्ञान गराउँछ र जसको अनुशीलनद्वारा अन्त्यमा कार्यसहित अज्ञानको निवृत्ति हुन्छ । १०८ उपनिषद्हरू प्रसिद्ध छन् । त्यसमा पनि दश उपनिषद्हरू अत्यन्त प्रसिद्ध छन् जुन उपनिषद्हरूमा आदिगुरु शङ्कराचार्यले भाष्य लेख्नुभएको छ । ती दश उपनिषद्हरू मध्ये पनि माण्डूक्योपनिषद् कलेवरको दृष्टिले अत्यन्त सानु भए तापनि अर्थगाम्भीर्यको दृष्टिले अत्यन्त महत्त्वपूर्ण उपनिषद् मानिन्छ । मुक्तिकोपनिषद्मा “माण्डूक्यमेकमेवालं मुमुक्षूणां विमुक्तये” अर्थात् मुमुक्षुहरूको मोक्षका लागि एउटै माण्डूक्योपनिषद्को अध्ययन पर्याप्त छ भनी यसको प्रशंसा गरिएको छ । मुण्डक ऋषिले आफ्नो समाधि अवस्थामा यस उपनिषद्को साक्षात्कार गरेका हुनाले यसलाई माण्डूक्योपनिषद् भनिएको हो ।

माण्डूक्योपनिषद्को प्रतिपाद्य विषय

माण्डूक्योपनिषद्को मुख्य प्रतिपाद्य विषय हो वाचक ओङ्कारको निरूपणद्वारा ओङ्कारवाच्य तुरीय ब्रह्मतत्त्वको साक्षात्कार गराएर जीवहरूलाई सधैँका लागि दुःखबाट निर्मुक्त गर्नु । शब्द र अर्थमा वाच्यवाचकभाव सम्बन्ध हुन्छ । ओङ्कार शब्द वाचक हो भने त्यसको वाच्यार्थ हो ब्रह्म । वाचक र वाच्य भन्नु अनि नाम र नामी भन्नु एउटै कुरा हो । रामगीतामा पनि समाधि अवस्थामा प्रवेश गर्नुभन्दा पहिले मुमुक्षुले यो सम्पूर्ण प्रपञ्च र प्रपञ्चको अभिन्ननिमित्तोपादन कारण ब्रह्म पनि ओङ्कारदेखि अभिन्न हो भनी चिन्तन गर्नुपर्दछ भनी बताइएको छ । यस प्रकार ओङ्कारदेखि अभिन्न ब्रह्म र ब्रह्मदेखि अभिन्न प्रपञ्च भएकाले यो प्रपञ्च पनि ओङ्कारदेखि अभिन्न हो भन्ने कुरा सिद्ध हुन्छ । तद्भिन्नाभिन्नस्य तदभिन्नत्वनियमः । यहाँ क बराबर ख, ख बराबर ग, अतः क र ग बराबर भन्ने बीजगणितको सिद्धान्त लागू हुन्छ । ओङ्कारमात्र नभई सम्पूर्ण चराचरात्मक प्रपञ्च पनि ओङ्कारदेखि अभिन्न हो भनी बताइएको हो । माण्डूक्योपनिषद्को पहिलो मन्त्रले भूत, वर्तमान र भविष्यत् यी तीन कालहरू र उक्त तीन कालदेखि अतिरिक्त अरू कुनै वस्तु छ भने त्यो पनि ओङ्कार हो भनी बताएको छ । अ, उ र म गरी ओङ्कारका तीन मात्राहरू छन्, मात्रारहित ओङ्कारलाई अमात्र भनिन्छ । जसरी अ, उ, म र अमात्र गरी ओङ्कारका चारओटा विभागहरू छन् त्यसैगरी विश्व, तैजस, प्राज्ञ र तुरीय गरी आत्माका चार पाउहरू छन् । ओङ्कारका मात्रा र आत्माका पाउहरूमा अभेद छ । अतः गौडपादकारिकामा बताइएको छ – "ओङ्कारं पादशो विद्यात् पादा मात्रा न संशयः" । ओङ्कारको पहिलो मात्रा "अ" ले जाग्रत्, जाग्रत् अवस्थाको अभिमानी विश्व व्यष्टिमा, समष्टिमा विराट्, ऋग्वेद, भूर्लोक र ब्रह्म यी ६

ओटा वस्तुहरूको बोध गराउँदछ । दोस्रो मात्रा "उ" ले स्वप्न अवस्था, स्वप्न अवस्थाको अभिमानी तैजस व्यष्टिमा, समष्टिमा हिरण्यगर्भ, यजुर्वेद भूर्लोक र विष्णुलाई बताउँछ । तेस्रो मात्रा "म" ले सुषुप्ति अवस्था, सुषुप्तिको अभिमानी प्राज्ञ व्यष्टिमा, समष्टिमा ईश्वर, सामवेद, स्वर्लोक र महेश्वरलाई बताउँछ । अनि मात्रारहित ओङ्कारले चाहिँ आत्माको चतुर्थ पाद निर्गुण, निराकार, निर्विशेष र निरुपाधिक ब्रह्मलाई बताउँछ । यस प्रकार जाग्रत् आदि तीन अवस्था, विश्व आदि तीन अवस्थाभिमानी व्यष्टिमा, समष्टिमा विराट्, हिरण्यगर्भ र ईश्वर, ऋगादि तीन वेदहरू, भूरादि तीन लोक, ब्रह्मा आदि तीन देव र निर्विशेष ब्रह्म यी सम्पूर्ण पदार्थहरू ओङ्कारका पेटभित्र पर्ने हुँदा ओङ्कार सर्वरूप हो भनी बताइएको छ ।

दार्शनिक जगत्मा गौडपादकारिकाको महत्त्व

दार्शनिक क्षेत्रमा विशेष गरी अद्वैत वेदान्तमा गौडपाद कारिकाको ठूलो योगदान छ । गौडपादाचार्य शुकदेवका शिष्य हुनुहुन्छ भने जगद्गुरु शङ्कराचार्यका परम गुरु हुनुहुन्छ । उहाँ अद्वैत सिद्धान्तका परम आचार्य हुनुहुन्छ । उहाँले माण्डूक्यो-पनिषद्को रहस्यलाई उद्घाटित गर्ने उद्देश्यले उक्त उपनिषद् माथि २१५ कारिकाहरूको रचना गर्नुभएको हो । उहाँले उक्त कारिकाहरूमा आफ्ना वज्रजस्ता अभेद्य युक्तिहरूद्वारा द्वैतको मिथ्यात्वलाई सिद्ध गरी अद्वैतवादको स्थापना गर्नुभएको छ । यस ग्रन्थको सर्वोपरि महत्त्वलाई भारतका दार्शनिक विद्वान्हरूले मात्र नभई विश्वकै दार्शनिकहरूले स्वीकार गरेका छन् । यस ग्रन्थको यही विशेषताका कारणले गर्दा विश्वका ठूला ठूला ख्यातिप्राप्त विश्वविद्यालयहरूमा यो ग्रन्थको अध्ययन, अध्यापन र अनुसन्धान निरन्तर चलिरहेको छ । यो ग्रन्थ आगमप्रकरण, वैतथ्यप्रकरण, अद्वैतप्रकरण र अलातशान्ति-प्रकरण गरी चार प्रकरणहरूमा विभक्त छ ।

पहिलो आगमप्रकरणमा उपनिषद्मा आएका "नेति नेति" इत्यादि प्रमाणद्वारा सम्पूर्ण द्वैत प्रपञ्च मिथ्या हो र जीवचाहिँ ब्रह्मदेखि अभिन्न हो भन्ने कुरा बताइएको छ। दोस्रो वैतथ्य-प्रकरणमा श्रुतिप्रमाणद्वारा सिद्ध द्वैतप्रपञ्चका मिथ्यात्वलाई युक्तिद्वारा अझ स्पष्ट पार्ने प्रयत्न गरिएको छ। तेस्रो अद्वैतप्रकरणमा श्रुतिसिद्ध अद्वैतलाई नै अझ बलियो पार्नका लागि विभिन्न युक्तिहरूको प्रदर्शन गरिएको छ। चौथो अलातशान्तिप्रकरणमा वेदान्तदर्शनलाई छोडेर अरू सम्पूर्ण दर्शनहरू अवैदिक हुन्। यी परस्पर विरोधी भएकाले यी दर्शनहरूमा कुनै पनि प्रामाण्य छैन भनी उनीहरूकै युक्तिद्वारा उनीहरूकै मत खण्डन गरिएको छ। त्यस्तै यसै प्रकरणमा जसरी अगुल्टो घुमाउँदा अगुल्टोमा नभएका विभिन्न आकारहरू देखिन्छन् त्यसै गरी मायाद्वारा ब्रह्ममा स्पन्दन हुँदा डोरीमा नभएको सर्प भ्रमवश डोरीमा देखापरे झैँ तीनैकालमा ब्रह्ममा नभएको द्वैत प्रपञ्च भ्रमवश ब्रह्ममा देखापरेको छ भन्ने कुरा बताइएको छ। संस्कृतमा अलात शब्दको अर्थ अगुल्टो हुन्छ। अगुल्टाको उदाहरण दिएर द्वैत प्रपञ्चमा मिथ्यात्व सिद्ध गरेको हुनाले नै चतुर्थप्रकरणलाई अलातशान्तिप्रकरण भनिएको हो। यस प्रकार गौडपादाचार्यको माण्डूक्यकारिकाले माण्डूक्यो-पनिषद्मात्रको रहस्य नखोली मुमुक्षुहरूका लागि वेदान्तसारसर्वस्व नै उद्घाटित गरेको छ। यसै कारणले जगद्गुरु श्रीशङ्कराचार्यले उपदेशसाहस्रीमा लेख्नुभएको छ –"वेदान्ताः गुरुभिः प्रोक्ताः" अर्थात् सम्पूर्ण वेदान्त मेरा परम गुरु गौडपादाचार्यले माण्डूक्यकारिकामा बताइसक्नुभएको छ। उहाँले बताउनुभएको वेदान्तलाई नै आधारशिला बनाएर मैले भाष्यरूपी महल खडा गरेको हुँ भनेर शङ्कराचार्यले गौडपादकारिकाको प्रशंसा गर्नुभएको छ।

यस प्रकार कारिकासहित माण्डूक्योपनिषद्को अध्ययन, चिन्तन र मननद्वारा मुमुक्षुले आफ्नो ब्रह्मरूपताको साक्षात्कार गर्न सक्दछ भन्ने कुरामा कुनै पनि सन्देह उठ्न सक्तैन।

माण्डूक्यकारिकाको पद्यछायानुवादका सम्बन्धमा

अद्वैत वेदान्तमा अत्यन्त निष्ठा राख्ने निवृत्त शिक्षा सचिव श्रीशरत्कुमार भट्टराईले यस्तो उत्कृष्ट ग्रन्थ माण्डूक्यकारिका-माथि पद्यमा छायानुवाद गरी वेदान्त जगत्लाई ठूलो गुण लगाएका छन् । उनी एक कुशल प्रशासकमात्र नभई अत्यन्त शिक्षाप्रेमी, साहित्यप्रेमी र विशेष गरी शङ्कराचार्यद्वारा प्रतिष्ठापित अद्वैतदर्शनमा अगाध निष्ठा राख्ने व्यक्ति हुन् । उनी प्रशासनमा हुँदाखेरि नै साहित्यमा उनका विभिन्न ग्रन्थ, लेख र निबन्धहरू प्रकाशित भइसकेका थिए । पछि प्रशासनबाट अवकाश पाएपछि विद्यार्थी अवस्थामा अध्ययन गरेको वेदान्तको संस्कार उनमा उद्बुद्ध भयो र त्यसको फलस्वरूप अद्वैतवेदान्तको अध्ययन, अध्यापन, लेखन र ग्रन्थप्रकाशनमै उनले हाल आफ्नो सम्पूर्ण जीवन समर्पित गरिरहेका छन् । यसबाट दुई प्रकारको लाभ भयो । पहिलो लाभ उनको आफ्नो अध्ययनको परिपाक भयो भने दोस्रो लाभ वेदान्त बुझ्न खोज्ने परन्तु संस्कृत नजान्ने मुमुक्षुहरूका लागि उनका ग्रन्थहरू उपयोगी सिद्ध हुन पुगे । प्रस्तुत ग्रन्थ माण्डूक्यकारिकाको पद्यछायानुवाद पनि उनको यही अध्ययनशीलताको परिणाम हो । उनको यो पद्यानुवाद मनोयोगपूर्वक पढेको खण्डमा संस्कृत नपढेका सामान्य मुमुक्षुहरूले पनि छिट्टै नै वेदान्तको ज्ञान प्राप्त गर्न सक्नेछन् भन्ने कुरामा म पूर्ण विश्वस्त छु । अतः यो ग्रन्थ चाँडोभन्दा चाँडो प्रकाशित होस् र मुमुक्षुहरूको चासोको विषय बनोस् भनी भगवान् श्रीपशुपतिनाथसमक्ष हार्दिक प्रार्थना गर्दै आफ्नो लेखनीलाई यहीँ विश्राम दिन चाहन्छु ।

२०७१ आश्विन
विजयादशमी

डा. स्वामी रामानन्द गिरि
शङ्कराचार्यमठ, पशुपति
काठमाडौँ

यस ग्रन्थको भूमिका

अजातवाद

अद्वैत वेदान्तको अध्ययनका सन्दर्भमा २०१८ सालमा लेखकले आदरणीय गुरु प्राध्यापक गोपालनिधि तिवारीज्यूबाट माण्डूक्योपनिषद् श्रवण गरेको थियो। परीक्षा उत्तीर्ण गरेपछि वेदान्तको श्रवण, मनन, निदिध्यासन गर्न छोडेर जीविकोपार्जनका लागि सरकारी सेवामा लेखक प्रविष्ट भयो। समयको तीन दशक लामु अवधिसम्म यतातिर सोच्ने अवकाशसम्म नपाएको लेखक सं. २०५० सालमा सरकारी सेवामा कार्यरत छँदाछँदै आफ्नू संस्कारअनुसार पुनः अद्वैतवेदान्तको श्रवण, मनन, निदिध्यासन र लेखनका साथै ब्रह्माभ्यासतर्फ प्रवृत्त हुन पुग्यो। तदुपरान्त यस दुई दशकको अन्तरालमा वेदान्तका गुरु, महात्मा, ज्ञानी संन्यासी र विद्वान्हरूबाट अद्वैतवेदान्तका गुह्य तथा महत्त्वपूर्ण सन्दर्भहरू सुन्ने र बुझ्ने अनुपम मौका लेखकले पायो। जसमा अद्वैतवेदान्तका अत्यन्त महत्त्वपूर्ण शास्त्रहरू माण्डूक्योपनिषद् र माण्डूक्यकारिका पनि पर्दछन्।

माण्डूक्योपनिषद् १२ मन्त्रहरूमात्र भएको सङ्क्षिप्त उपनिषद् हो। यसको व्याख्याका रूपमा माण्डूक्यकारिका

आएको देखिन्छ । जसमा आद्यजगद्गुरु श्रीशङ्कराचार्यको प्राञ्जल तथा विशद भाष्यसमेत छ । यसबाट उपनिषद् र कारिकाको समेत महत्त्व थाहा हुन्छ । माण्डूक्योपनिषद् अथर्ववेदीय ब्राह्मणभागअन्तर्गत पर्दछ । माण्डूक्य-कारिकाका लेखक गौडपादाचार्य श्रीशुकदेव स्वामीका शिष्य भएको भनाइ अद्वैतवेदान्तको [1]गुरुपरम्परामा पाइन्छ । उहाँका कारिकाहरू अद्वैतवेदान्तको परम्परामा अत्युत्तम मानिन्छन् र अरूहरूका लागि पनि आदरणीय देखिन्छन् । कारिकाहरू अत्यन्त उदात्त र मर्मस्पर्शी छन् । कविता र साहित्यका दृष्टिकोणले पनि यिनको ठूलो महत्त्व देखिन्छ । यी कारिकाहरू अद्वैतसिद्धान्तका आधारशिला मानिन्छन् । कारिकामा सङ्क्षेपमा साधन, सिद्धान्त, परमतनिराकरण र स्वमतप्रतिष्ठापन समेतको शास्त्रसम्मत र सयुक्तिक वर्णन पाइन्छ । यो ग्रन्थ जिज्ञासु मुमुक्षुका लागि अत्यन्त ग्रहणीय भएको कुरामा विद्वान्हरू एक मत देखिन्छन् ।

माण्डूक्यकारिकामा चारओटा प्रकरणहरू छन् । प्रथम आगमप्रकरणमा २९ कारिका, द्वितीय वैतथ्यप्रकरणमा ३८ कारिका, तेस्रो अद्वैतप्रकरणमा ४८ कारिका र चौथो अलातशान्तिप्रकरणमा १०० कारिका छन् । स्वरूपका दृष्टिकोणले स्वल्पकाय भए पनि सिद्धान्तका दृष्टिले यसको अत्यन्त ठूलो महत्त्व छ ।

प्रथम आगमप्रकरण हो । यसमा सम्पूर्ण माण्डूक्योपनिषद् र त्यसका व्याख्यात्मक कारिकाहरूका अतिरिक्त जगत् उत्पत्तिका धेरैथरी मतहरू देखाएर तिनको खण्डनसमेत

---

१ व्यासं शुकं गौडपदम् । – *माण्डूक्योपनिषद्को भूमिकाबाट*

गरिएको छ । अद्वैतसिद्धान्तअनुसार [२]पूर्णकाम भगवान्को सृष्टि गर्नुमा कुनै प्रयोजन छैन र यो चाहिँ उहाँको स्वभाव नै भएको हो भन्ने सिद्धान्त स्थापना कारिकामा गरिएको छ । त्यतिमात्रै होइन, यो जुन सृष्टिप्रपञ्च देखिन्छ त्यो वास्तविक नभएर भ्रमले देखा परेको भनिएको छ ।

अत्यन्त विश्लेषणात्मकरूपमा माण्डूक्योपनिषद्मा ओङ्कारका तीन मात्रा *'अ', 'उ' र 'म्'* द्वारा स्थूल, सूक्ष्म र कारणशरीरका व्यष्टिअभिमानी विश्व, तैजस र प्राज्ञको वर्णन गरिएको छ, त्यसैगरेर समष्टिअभिमानी वैश्वानर, हिरण्यगर्भ र ईश्वरका साथ अभेदरूपमा पनि वर्णन गरिएको छ । यिनीहरूको अभिव्यक्तिका अवस्थाहरूको पनि वर्णन गरिएको छ । जसमा क्रमिकरूपमा जाग्रत्, स्वप्न र सुषुप्ति अवस्थाहरू पर्दछन् । यिनीहरूका भोग स्थूल, सूक्ष्म र आनन्द क्रमैसँग हुन्छन् । यी सबैमा अनुस्यूत भएर चेतनतत्त्व रहेको छ । यही नै सबैको अधिष्ठान हो र यही साक्षी पनि हो । यसै साक्षीलाई उपनिषद्ले ओङ्कारको चतुर्थपाद अमात्र भनेको छ । यसैलाई तुरीय आत्माका रूपमा वर्णन गरिएको छ ।

तुरीय आत्मा नित्य, शुद्ध, आनन्दरूप, सर्वात्मा र सर्वसाक्षी हो । ऊ प्रकाशस्वरूप हो जसमा अन्यथाग्रहणरूप स्वप्न र तत्त्व अग्रहणरूप सुषुप्तिको सर्वथा अभाव छ । जुन समयमा [३]अनादि मायाद्वारा सुतेको जीव जागा हुन्छ

---

२ देवस्यैष स्वभावोऽयमाप्तकामस्य का स्पृहा ।

– माण्डूक्यकारिका १।९

३ अनादिमायया सुप्तो यदा जीवः प्रबुध्यते ।
अजमनिद्रमस्वप्नमद्वैतं बुध्यते तदा ॥

– माण्डूक्यकारिका १।१६

त्यसै समयमा उसलाई अजन्मा, स्वप्न र निद्राबाट रहित यस अद्वैततत्त्वको बोध हुन्छ ।

उपर्युक्त अनुसार आगमप्रकरणमा वस्तुको निर्देशन गरेर जीव र ब्रह्मको एकता र प्रपञ्चलाई मायामय भनेर प्रतिपादन गरिएको छ । दोस्रो वैतथ्यप्रकरणमा त्यसलाई युक्ति र उपपत्तिपूर्वक पुष्ट गरिएको छ । धेरैथरी युक्तिहरू दिएर सपनालाई मिथ्या भनेर सिद्ध गरिएको छ । यसैका आधारमा जाग्रत्कालीन दृश्यलाई पनि मिथ्या भनेर प्रतिपादन गरिएको छ । यसका साक्षीका रूपमा कुनै शाश्वत तथा अविनाशी चेतनतत्त्वको विद्यमानता हुनु आवश्यक छ, अन्यथा यो भनाइ कोरा कपोलकल्पना मात्र ठहरिने छ र अन्ततोगत्वा वैनाशिकको प्रलाप जस्तै ठहरिने छ । अतः यस्तो नभएर अद्वैत वेदान्तमा यो जाग्रत्, स्वप्न र सुषुप्तिसमेत सम्पूर्ण प्रपञ्च स्वयं प्रकाश आत्मा आफ्ना [४]मायाद्वारा स्वयं नै कल्पना गर्दछन् र उनै परमब्रह्म सबै सांसारिक प्रपञ्च र भेदलाई समेत जान्दछन् भन्दै गौडपादाचार्यले यही नै वेदान्तको निश्चय हो भन्नुभएको छ ।

उपर्युक्त अनुसार यसमा प्रपञ्चको प्रतीति मायाकै कारण भएको भनेर प्रतिपादन गरिएको छ । यसै मायाबाट नै भेदको प्रतीति हुन्छ । मायाको परिचय दिँदै मायालाई न सत्, न असत्, न सदसत्, न भिन्न, न अभिन्न, न भिन्नाभिन्न, न सावयव, न निरवयव र न उभयरूप नै हो भनिएको छ । वास्तवमा आफ्नू निजी स्वरूपको विस्मृति

---

४ कल्पयत्यात्मनात्मानमात्मा देवः स्वमायया ।
स एव बुध्यते भेदानिति वेदान्तनिश्चयः ॥

– माण्डूक्यकारिका २।१२

माया हो भनिएको छ। स्वरूपज्ञान वा स्वस्वरूपानुभूतिबाट नै बहुरूपा मायाको निवृत्ति हुने कुरा पनि कारिकाको वैतथ्यप्रकरणमा आएको छ। किनभने मायामोहित जीवको ब्रह्मज्ञानद्वारा मायाको आवरण नासिन्छ र एउटै मात्र अखण्ड, शाश्वत तथा अद्वैत वस्तु ॐ आफूमात्रै अवशिष्ट रहन्छ।

यसमा प्राणात्मवाद, भूतात्मवाद, गुणात्मवाद, तत्त्वात्म-वाद, पादात्मवाद, विषयात्मवाद, लोकात्मवाद, देवात्मवाद, वेदात्मवाद, यज्ञात्मवाद आदि अनेकौँ मतवादहरूको उल्लेख गरिएको छ। अन्त्यमा यी सबै मतवादहरू मिथ्या र भ्रान्ति भन्दै [५]न प्रलय छ, न उत्पत्ति छ, न कोही बद्ध छ, न कोही साधक छ, न कोही मुमुक्षु छ, न कोही मुक्त छ भन्दै यही नै परमार्थ भएको कुरा बताइएको छ।

परमार्थतत्त्व एक, अखण्ड, चिद्घन वस्तुलाई छोडेर उत्पत्ति, प्रलय, बद्ध, साधक, मुमुक्षु, मुक्त आदि द्वैतप्रपञ्च नभएको हुँदा अरू सबै मिथ्या हुन्, मायाको विलासमात्र हो। वस्तुतः सांसारिक द्वैत जन्मेकै छैन। अतः देखिएको सबै मिथ्या हो भन्दै यस वैतथ्यप्रकरणमा युक्तिपूर्वक द्वैताभावको प्रतिपादन गरिएको छ। जुन कुरा आगम-प्रकरणमा शास्त्रप्रमाणबाट अद्वैतमात्र भएको कुरा उल्लेख गरिएको थियो। यसमा आगमप्रमाण र युक्तिसमेतबाट द्वैतवादी कृपण र अद्वैतवादी अकृपण भएको कुरा देखाउन खोजिएको छ। किनभने समभावमा स्थित अजाति अर्थात् अजन्मा वस्तु नै अकार्पण्य हो।

---

५ न विरोधो न चोत्पत्तिर्न बद्धो न च साधकः।
न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थता॥

– *माण्डूक्यकारिका २।३२*

वैतथ्यप्रकरणमा सारा प्रपञ्च मिथ्या र खरायोको सीङ जस्तै अत्यन्त असत् भन्न खोजिएको छ । वस्तुतः जुन वस्तु [६]आदि र अन्त्यमा हुँदैन अर्थात् भूतकालमा र भविष्यत्कालमा जुन असद्रूप हो त्यो वर्तमान कालमा देखिए पनि असत् नै हो । किनभने सांसारिक मायिक वस्तुहरू असत् भएर सत् जस्ता देखिएका हुन् ।

कारिकाको तेस्रो प्रकरण अद्वैतप्रकरण हो । यसमा अद्वय तत्त्वको प्रतिपादन गरिएको छ । श्रवण, मनन, निदिध्यासन आदिको लामु ब्रह्माभ्यासबाट कालान्तरमा जब मुमुक्षुलाई आत्मतत्त्वको बोध हुन्छ त्यसपछि चित्त सङ्कल्परहित हुन्छ । त्यसपछि मन अमनस्क हुन्छ । उसले संसारको कुनै वस्तुको ग्रहण गर्दैन । त्यो अग्रह निरोधजनित नभएर बाहिरी ग्राह्य वस्तुका अभावका कारणले नै भएको हो । यसलाई शास्त्रले ब्रह्माकाराकारित वृत्ति भनेको हो । यसैलाई [७]'अस्पर्शयोग' पनि भनिएको छ । अस्पर्शयोग भनेको निश्चय पनि योगीहरूलाई अत्यन्त मुस्किलले देखापर्दछ । अभयपदमा भय देख्ने योगीहरू यसबाट त्रस्त बन्दछन् । अद्वैत प्रकरणको अन्त्यमा गएर कुनै पनि [८]जीव उत्पन्न

---

६ आदावन्ते च यन्नास्ति वर्तमानेऽपि तत्तथा ।
वितथैः सदृशाः सन्तोऽवितथा इव लक्षिताः ॥

– *माण्डूक्यकारिका २/६*

७ अस्पर्शयोगो वै नाम दुर्दर्शः सर्वयोगिभिः ।
योगिनो बिभ्यति ह्यस्मादभये भयदर्शिनः ॥

– *माण्डूक्यकारिका ३/३९*

८ न कश्चिज्जायते जीवः सम्भवोऽस्य न विद्यते ।
एतत्तदुत्तमं सत्यं यत्र किञ्चिन्न विद्यते ॥

– *माण्डूक्यकारिका ३/४८*

हुँदैन, किनभने उत्पन्न हुनुपर्ने कारण नै छैन । जुन अजन्मा ब्रह्ममा कुनै कुराको उत्पत्ति हुँदैन त्यही नै सर्वोत्तम सत्य हो भन्दै अद्वैतप्रकरणको उपसंहार गरिएको छ ।

माण्डूक्यकारिकाको चौथो र अन्तिम प्रकरण अलात-शान्तिप्रकरण हो । संस्कृतशब्द अनुसार अलात भनेको भुङ्ग्रो वा बल्दो [९]अगुल्टो हो । अलात शब्दको प्रयोग संस्कृत साहित्य र दर्शनशास्त्रहरूमा प्रशस्त भएको पाइन्छ । महाकवि कालिदासले आफ्नू महाकाव्य [१०]'कुमारसम्भवम्'मा अलात शब्दको प्रयोग गर्दै यमराज पनि आफ्नू त्यस तेजहीन दण्डले भुइँ कोतर्दछन्, जुन अमोघ भएर पनि आज आगो निभेको अगुल्टो जस्तो तुच्छ र व्यर्थ जस्तो भएको छ भनिएको छ ।

यस प्रकरणमा बलेको अगुल्टाको प्रतीक दिएर आचार्यले यो दृश्यमान प्रपञ्च आगाको बल्दो अगुल्टाबाट निस्केको झिल्का जस्तै क्षणिक, मिथ्या र अस्तित्वहीन भनेर देखाउन खोज्नुभएको देखिन्छ । सृष्टिचक्र पनि आगोबाट निस्कने क्षुद्र झिल्काहरू जस्तै भएको वर्णन [११]पुराणहरूमा पनि पाइन्छ ।

अलातशान्तिप्रकरणमा प्रमाण र युक्तिसमेत दिएर प्रपञ्च

---

९ अलातमुल्मुकं ज्ञेयम् – *हलायुधकोशः ।*
अङ्गारोऽलातमुल्मुकम् – *अमरकोशः ।*
अङ्गारमुल्मुकम् – *विश्वकोशः ।*

१० यमोऽपि विलिखन्भूमिं दण्डेनास्तमितत्विषा ।
कुरुतेऽस्मिन्नमोघेऽपि निर्वाणालतलाघवम् ॥

– *कुमारसम्भवम् २।२३*

११ यथार्चिषोऽग्नेः सवितुर्गभस्तयो
निर्यान्ति संयान्त्यसकृत्स्वरोचिषः ॥

– *श्रीमद्भागवतमहापुराणम् ८।२३*

मिथ्या हो भनिएको छ । आगाको बल्दो अगुल्टो घुमाउँदा आगाका नानाथरीका आकृतिहरू देखा पर्दछन् । साँच्चै भन्ने हो भने न त्यस अगुल्टाबाट कुनै आकृति निस्कन्छ न त त्यसमा फेरि गएर लीन नै हुन्छ । अगुल्टो घुमाउन छोडेपछि निस्कन बन्द हुन्छ । यदि अगुल्टाबाट निस्कने र फेरि त्यसैभित्र पस्ने भए घुमाउन छोडेपछि पनि निस्कनु र पस्नु पर्ने थियो । यस कुरालाई अद्वैतवेदान्तका दृष्टिले हेर्ने हो भने अगुल्टाका स्पन्दनबाट मात्रै सबै भएको हो । त्यसको खास अस्तित्व देखिँदैन । त्यसैगरेर यो सारा दृश्य प्रपञ्च केवल मनका स्पन्दनका कारण प्रतीत भएको हो । जब मन अमनीभावमा पुग्दछ तब यो सारा प्रपञ्च कपूर हावामा उडेझैँ गरेर हराएर जान्छ ।

यो सम्पूर्ण प्रपञ्चको प्रतीति र अप्रतीति भ्रान्तिजनित हो । पारमार्थिक दृष्टिले न प्रपञ्चको उत्पत्ति हुन्छ न लय नै हुन्छ । सम्पूर्ण भ्रान्तिजन्य प्रपञ्चको आधार परब्रह्म नै हो । किनभने कुनै पनि भ्रान्ति अधिष्ठानविना निराधार रहन सक्तैन । जस्तै रज्जुविना सर्पको भ्रान्ति र शुक्तिविना रजतको भ्रान्ति हुन सक्तैन ।

अलातशान्तिप्रकरणमा विभिन्न वादहरूको खण्डन गरेर आचार्यले अजातवादको स्थापना गर्नुभएको छ । सयुक्तिक र सप्रमाण खण्डन गरिएका वादहरूमा सद्वाद, असद्वाद, बीजाङ्कुरसन्ततिवाद, विज्ञानवाद, शून्यवाद समेत प्रमुख-वादहरू पर्दछन् । तिनको निराकरणपछि अजातवादको कुरा बुझ्न सुगम हुन्छ । त्यस कुरालाई एउटै कारिकामा सङ्क्षिप्तरूपले लोहोटामा महासमुद्र भरेझैँ गरेर आचार्यले भर्नुभएको छ । वस्तुतः कुनै पनि वस्तु न ता आफैँबाट

[12]उत्पन्न हुन्छ, न ता कुनै अरूबाट उत्पन्न हुन्छ । जसरी कुनै घट अहिलेसम्म उत्पन्न भएको छैन भने उसैबाट उही घटको कसरी उत्पत्ति हुनसक्तछ ? त्यसैगरेर तयार भएको घटबाट पनि अर्को कुनै घट कसरी उत्पन्न हुन्छ ? त्यतिमात्रै होइन सत् असत् अथवा सदसत्‌रूपबाट पनि कुनै वस्तुको उत्पत्ति हुन सक्तैन । जुन वस्तु छ त्यसको उत्पत्ति कसरी हुने ? जसको अत्यन्ताभाव छ, त्यसको पनि कसरी उत्पत्ति हुने ? र अत्यन्ताभावबाट पनि भावको कसरी उत्पत्ति हुने ? कुनै पनि वस्तुलाई छ र छैन पनि भन्न मिल्दैन । किनभने एउटै वस्तु छ र छैन हुन सक्तैन । यसरी विचार गर्दा कुनै प्रकारको कुनै पनि वस्तुको उत्पत्ति हुने सम्भावना नै छैन । अतः अजातवाद सिद्ध हुन्छ ।

उपर्युक्त भनाइलाई सशक्तरूपमा अघि बढाउँदै कारिका अगाडि भन्दछ – न ता [13]असत्पदार्थ असत्‌को कारण हुनसक्तछ, न सत् पदार्थ नै असत्‌को कारण हुनसक्तछ, त्यसैगरेर सत् पदार्थ पनि सत्‌को कारण हुँदैन भने फेरि असत् नै सत्‌को कारण कसरी हुनसक्तछ ? अर्थात् हुनसक्तैन ।

निरालम्ब स्थितिको वर्णन गर्दै आचार्य फेरि अगाडि भन्नुहुन्छ कि जुन जुन धर्मको आग्रह हुन्छ त्यस सर्वविशेष-शून्य परमार्थतत्त्व अनायास नै आच्छादित हुन्छ । त्यसरी आच्छादित भएपछि त्यस आवरणलाई भङ्‌ग गर्न कठिन

---

१२ स्वतो वा परतो वापि न किञ्चिद्‌वस्तु जायते ।
सदसत्सदसद्‌वापि न किञ्चिद्‌वस्तु जायते ॥
– *माण्डूक्यकारिका ४।२२*

१३ नास्त्यसद्धेतुकमसत्सदसद्धेतुकं तथा ।
सच्च सद्धेतुकं नास्ति सद्धेतुकमसत्कुतः ॥
– *माण्डूक्यकारिका ४।४०*

हुन्छ । यसकारण ब्रह्म अत्यन्त दुदर्श हो । ब्रह्मलाई आच्छादन गर्ने मतमतान्तरहरू धेरैथरी छन् । तीमध्येमा कसैले [14]ब्रह्म छ भन्दछ, कसैले छैन भन्दछ । कसैकसैले भन्दछन् ब्रह्म छ पनि छैन पनि । कसैकसैले जोड दिँदै छैन छैन भन्दछन् । यी सबै भनाइहरूमध्ये अस्तिभाव चल हो । किनभने घटादि अनित्य पदार्थहरू भन्दा यो विलक्षण हो । नास्तिभाव भने स्थिर हो । किनकि त्यसमा कुनै विशेषता छैन । अस्ति र नास्तिभाव उभयरूप हो भने नास्ति नास्तिभाव अभावरूप हो आदि भनाइहरूबाट मूर्खहरू परमात्मालाई आच्छादित गर्दछन् र जान्न सक्तैनन् । किन्तु ब्रह्म यी सबै भावदेखि विलक्षण हो । माथि आएका मतमतान्तरहरू मायिक हुन् भने ब्रह्म मायातीत र सर्वभावातीत हो । जसले परमार्थतत्त्वलाई यसरी जान्दछ त्यो नै सर्वज्ञ हो ।

सम्पूर्ण वादीहरूका अल्पज्ञतापूर्ण कुदृष्टिहरूलाई खण्डन गर्दै श्रीगौणपादाचार्यले अन्त्यमा अजातवादको स्थापना गर्नुभएको छ । जुन अत्यन्त दुरूह र सामान्य वेदान्तीका लागि दुर्बोध पनि छ । अन्तिम परमार्थतत्त्व त्यो विशुद्ध ब्रह्म [15]दुदर्श, अत्यन्त गम्भीर, अज, निर्विशेष र भेदशून्य हो भन्ने जानेर हामीहरू त्यस परमसत्तालाई बारम्बार नमस्कार

---

१४ अस्ति नास्त्यति नास्तीति नास्ति नास्तीति वा पुनः ।
चलस्थिरोभयाभावैरावृणोत्येष बालिशः ॥

– माण्डूक्यकारिका ४।८३

१५ दुदर्शमतिगम्भीरमजं साम्यं विशारदम् ।
बुद्ध्वा पदमनानात्वं नमस्कुर्मो यथाबलम् ॥

– माण्डूक्यकारिका ४।१००

गर्दछौँ भन्दै परमगुरु गौडपादाचार्य माण्डूक्यकारिकाको अलातशान्तिप्रकरणको उपसंहार गर्नुहुन्छ ।

अद्वैतवेदान्तको महाकाशमा माण्डूक्यकारिकाको ठूलो स्थान छ । यसलाई अद्वैतसिद्धान्तको परिष्कृत, सुस्पष्ट, सशक्त, सुसङ्गठित तथा सारगर्भित प्रथम निबन्ध भनिन्छ । कारिकाकार आचार्य गौडपादको जीवनी, देश, वंश र जीवनकालका बारेमा इदमित्थंरूपमा विद्वान्हरूले भन्न सकेका छैनन् । बङ्गालमा वेदान्तदर्शनको इतिहास भन्ने ग्रन्थका लेखक स्वामी प्रज्ञानानन्द सरस्वतीले उहाँलाई गौडदेशीय अर्थात् बङ्गाली भनेर लेखेका छन् । उनले प्रमाणका रूपमा नैष्कर्म्यसिद्धि ग्रन्थका ग्रन्थकार आचार्य सुरेश्वरको उक्त ग्रन्थबाट एउटा श्लोक दिएर प्रमाणित गर्न खोजेका छन् । त्यस श्लोकमा 'यसप्रकार हाम्रा पूज्य [१६]गौडपादाचार्य र द्राविड भगवत्पूज्यपाद श्रीशङ्कराचार्यले पनि अज्ञानमात्र उपाधि भएको अहङ्कारादिको साक्षी भएर जीवरूपले ब्रह्म रहेको छ' भनिएको छ । मुक्तिकोपनिषद्मा *'माण्डूक्यमेकमेवालं मुमुक्षूणां विमुक्तये'* भनिएको छ । यसबाट पनि यसको महत्त्व र प्राचीनता थाहा पाइन्छ ।

वस्तुतः अद्वैतसिद्धान्त औपनिषद सिद्धान्त हो र अनादि पनि हो । आचार्यहरूले यसै परम्परालाई अगाडि बढाएका हुन् । त्यसै शृङ्खलामा गौडपादाचार्यको पनि अद्वैताकाशमा जाज्वल्य नक्षत्रका रूपमा उदय भएको देखिन्छ । आफ्ना

---

१६ एवं गौडैर्द्राविडैर्नः पूज्यैरर्थः प्रभाषितः ।
अज्ञानमात्रोपाधिः सन्नहमादिदृगीश्वरः ॥

– *नैष्कर्म्यसिद्धिः ४।४४*

परमगुरुद्वारा प्रणीत यसै माण्डूक्यकारिकालाई समेत आधार बनाएर आद्यजगद्गुरु श्रीशङ्कराचार्यले अद्वैतसिद्धान्तलाई जोडदार र सशक्तरूपले अगाडि बढाउन सफल हुनुभएको हो भन्ने विद्वान्हरूको धारणा देखिन्छ ।

गौडपादीय माण्डूक्यकारिकालाई अद्वैतसिद्धान्तको परम्परामा एउटा कोसेढुङ्गा वा प्रकाशस्तम्भका रूपमा उदारमना विद्वान्हरूले लिएका छन्। किन्तु केही सम्प्रदायका सीमित सीमाभित्र सीमित पूर्वाग्रहपीडित विद्वान्हरू भने यसमाथि कुदृष्टि राख्ने गर्दछन् । गौडपादको यो माण्डूक्यकारिका यद्यपि औपनिषद् ब्रह्मवादको स्थापनाका लागि प्रणीत हो तापनि भाव र भाषाका दृष्टिकोणले आदिदेखि अन्त्यसम्म माध्यमिक दर्शनको प्रभाव परेको स्पष्टै देखिन्छ भन्दै उनीहरूले यसको प्रमाणका लागि माण्डूक्य-कारिकामा आत्माका विषयमा आएको [१७]अस्ति, नास्ति, अस्तिनास्ति र नास्तिनास्ति भन्ने चतुष्कोटियुक्त कारिकालाई अगाडि सारेका छन् । जसमा आत्मा सत्, असत्, सदसदुभ-यात्मक तथा सदसद्विलक्षण यी चारै कोटिमा कुनै कोटिबाट पनि स्पृष्ट छैन भनिएको छ ।

चतुष्कोटिविनिर्मुक्त आत्मालाई जसले साक्षात्कार गरेको छ त्यो नै सर्वदर्शी र सर्वज्ञ हो भन्ने कारिकाहरूले देखाउँछन् । किनभने यी कारिकाहरूमा आएको चतुष्कोटिविनिर्मुक्त

---

१७ अस्ति नास्त्यति नास्तीति नास्ति नास्तीति वा पुनः ।
चलस्थिरोभयाभावैरावृणोत्येष बालिशः ॥
कोटचश्चतस्र एतास्तु ग्रहैर्यासां सदावृतः ।
भगवानभिरस्पृष्टो येन दृष्टः स सर्वदृक् ॥

– *माण्डूक्यकारिका ४।८३,८४*

आत्माको कुरा गौडपादाचार्यभन्दा धेरै पहिले नागार्जुनबाट लेखिएको [१८]माध्यमिक कारिकामा आइसकेको हुँदा गौडपादाचार्यको माण्डूक्यकारिकामा उपर्युक्त भनाइ नागार्जुनका कारिकाको प्रतिध्वनिमात्र हो, उनको त्यो आफ्नो मौलिक भनाइ होइन भन्ने समालोचकको मत पाइन्छ। त्यतिमात्रै होइन, समालोचकले फेरि दुवै [१९]कारिकाहरूबाट एउटा एउटा कारिकाको उद्धरण गर्दै शून्यवादीको शून्य अथवा तत्त्व र गौडपादाचार्यको आत्मा प्रायः एकै प्रकारको देखिन्छ भनेका छन्। यस तुलनाबाट ती आलोचकहरूको विचारमा गौडपादाचार्यको अजातवाद पनि नागार्जुनरचित माध्यमिककारिकामूलक नै हो भन्ने देखिन्छ।

कुन कारिकाको प्रभाव कुन कारिकामा परेको हो अथवा केवल काकतालीमात्र हो भन्ने सम्बन्धमा यस भूमिकाको उपान्ततिर गएर दुवै कारिकाहरूको रचनाकालसमेतको विवेचनाबाट पनि समीक्षा गर्ने प्रयास गरिने छ। त्यसभन्दा अघि ती आलोचकहरूका केही विचारको यहाँ उद्धरण गर्नु अझै सान्दर्भिक हुनेछ। अद्वैत वेदान्तमा आएको व्यावहारिक सत्ता र पारमार्थिक सत्ताको विभाग वा सत्ताभेद बौद्धदर्शनका

---

१८ न सन्नासन्न सदसन्न चाप्यनुभयात्मकम्।
चतुष्कोटिविनिर्मुक्तं तत्त्वं माध्यमिका विदुः॥

– माध्यमिककारिका १/६

१९ न स्वतो नापि परतो न द्वाभ्यां नप्यहेतुतः।
उत्पन्ना जातु विद्यन्ते भावाः क्वचन केचन॥

– माध्यमिककारिका १/७

स्वतो वा परतो वापि न किञ्चिद्वस्तु जायते।
सदसत् सदसद्वापि नकिञ्चिद्वस्तु जायते॥

– माण्डूक्यकारिका ४/२२

अति प्राचीन पालिसाहित्यहरूमा पाइन्छ। यो भेद अरू दर्शनहरूमा पाइँदैन भन्दै त्यसको प्रभावका साथै माण्डूक्य-कारिकामा आएका केही पारिभाषिक शब्दहरू केवल बौद्धदर्शनका ग्रन्थहरूमा मात्रै पाइन्छन्, अन्यत्र पाइँदैनन् पनि उनले भनेका छन्। यसकारण पनि बौद्धदर्शन र आचार्य नागार्जुनरचित [२०]मध्यमकारिकाको प्रभाव गौडपादको माण्डूक्यकारिकामा परेको हो भन्ने उनीहरूको भनाइ पाइन्छ।

नागार्जुनको [२१]मध्यमकारिका अनुसार बौद्धदर्शनको शून्यवादी सिद्धान्तले दुईओटा सत्यलाई आधार मानेर उपदेश गर्दछ। ती हुन् लोकसंवृत्ति सत्य अर्थात् व्यावहारिक सत्य र पारमार्थिक सत्य।

उपर्युक्त सम्बन्धमा कुन कारिकाको प्रभाव कुन कारिकामा परेको हो वा खालि त्यस्तो संयोग मिल्न गएको हो भन्ने सम्बन्धमा दुवै आचार्यको आविर्भाव भएको समय, रचना र प्रभाव समेतको विश्लेषणबाट छुट्याउनु न्यायोचित हुने देखिन्छ। कालक्रम र गुरुपरम्पराअनुसार गौडपादाचार्यलाई श्रीशुकदेव स्वामीका साक्षात् शिष्य मानिन्छ। यसबाट भगवान् बुद्धभन्दा गौडपादाचार्यको समय प्राचीन मान्न सकिन्छ। बुद्धको समय गौडपादाचार्यको समयभन्दा पछाडि मानिएपछि बुद्धका अनुयायी नागार्जुनको समय बुद्धभन्दा प्राचीन हुने कुरै भएन। बुद्धका सिद्धान्तका आधारमा लेखिएको आचार्य नागार्जुनको

---

२० उक्त समीक्षा, महामहोपाध्याय पं. गोपीनाथ कविराजद्वारा लेखिएको ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यको भूमिकामा आधारित छ।

२१ द्वे सत्ये समुपाश्रित्य बुद्धानां धर्मदेशना।
लोकसंवृत्ति सत्यञ्च सत्यञ्च परमार्थता॥

– *मध्यमकारिका १११*

मध्यमकारिका भगवान् बुद्धभन्दा निकै पछि लेखिएको इतिहासबाट थाहा हुन्छ । गौडपादाचार्यप्रणीत माण्डूक्यकारिकामा आचार्य नागार्जुनप्रणीत मध्यमकारिकाको प्रभाव नपरेर बरु त्यसको उल्टो मध्यमकारिकामा माण्डूक्यकारिकाको प्रभाव परेको हुनसक्तछ भन्ने तथ्य उपर्युक्त छोटो विश्लेषणबाट अनुमान गर्न सकिन्छ । अथवा कुनै प्रभाव कुनैमा पनि नपरेर केवल शब्दावली र भावनासमेत मिल्न जानु काकताली वा संयोगमात्र हुनसक्तछ । दुवै आचार्यहरू आफ्नाआफ्ना दर्शनका मूर्द्धन्य विद्वान्हरू भएकाले उच्छृङ्खल प्रलाप गरेर कुनै आचार्यको पनि मानमर्दन गर्नु विद्वान्, समीक्षक र समालोचकको कर्तव्य होइन ।

व्यावहारिक सत्ता र पारमार्थिक सत्ताको विभाग वा भेद अरू दर्शनमा नभएर बौद्धदर्शनका अति प्राचीन पालिसाहित्य र ग्रन्थहरूमा मात्र पाइन्छ, तिनैको प्रभाव अद्वैत दर्शनमा, त्यसमा पनि खास गरेर गौडपादाचार्यका कारिकामा र शङ्कराचार्यका भाष्यहरूमा समेत परेको हो भन्ने आलोचकको जुन भनाइ छ त्यो भनाइ अध्ययनको अत्यन्त कमी र पूर्वाग्रहजन्य हो भन्ने स्पष्टै देखिन्छ । किनकि यी कुराहरू वेद, उपनिषद्, ब्राह्मण र आरण्यक ग्रन्थहरू समेतमा भएको तथ्य अध्ययनशील, गुणग्राही र पूर्वाग्रहरहित विद्वान्हरूले थाहा पाउनुभएकै विषय हो । जानकारीका लागि केही उदाहरण उपनिषद्बाट दिनु सान्दर्भिक ठान्दछु । जस्तै – व्यावहारिक सत्ता केवल [२२]वाणीमाथि अवलम्बित मायिक सत्ता हो । वस्तुतः पारमार्थिक सत्ता नै परम सत्ता हो । त्यतिमात्रै होइन

२२ वाचारम्भणं विकारो नामधेयम् ।

– *छान्दोग्योपनिषद् ६।१।४*

परमार्थ अर्थात् पारमार्थिक सत्ता भूमा[२३] हो, महान् हो। व्यावहारिक सत्ता अल्प हो, जुन मायिक हो र त्रिपुटीको पेटभित्र पर्दछ। अतः भूमा अर्थात् पारमार्थिक सत्ताको जिज्ञासा गर्नुपर्दछ इत्यादि।

उपर्युक्त अनुसार पूर्वाग्रहहीन भएर स्वच्छ र स्वस्थ बुद्धिले शास्त्रहरूको अध्ययन र आलोडन गर्ने हो भने अद्वैत दर्शनको विचार, पारिभाषिक शब्दावली र सिद्धान्तको बौद्धदर्शनमा, आचार्य नागार्जुन आदि आचार्यहरूका साथै सम्पूर्ण बौद्ध वाङ्मयमा परेको सजिलै थाहा पाइन्छ। केवल २५०० वर्षको छोटो अवधिमा सिर्जित बौद्धदर्शनको प्रभाव शाश्वत तथा अनादि वेदान्तदर्शनमा परेको भन्नु कुवाको अल्प पानीको प्रभाव अगाध समुद्रको जलमा पर्‍यो भन्नुजस्तै हो। अथवा वृद्ध हजुरबामा भर्खरै जन्मेको बालकको संस्कार पर्‍यो वा घटाकाशको प्रभाव महाकाशमा र एक अल्पज्ञ वा अज्ञको प्रभाव ब्रह्मज्ञानीमा पर्‍यो भन्नुजस्तै हास्यास्पद कुरा हो। किनभने अद्वैतदर्शन भनेको अपौरुषेय, शाश्वत र अनादि ब्रह्मका निःश्वासभूत वेद, उपनिषद् आदि आकर ग्रन्थमा अवलम्बित र अनुप्राणित शाश्वत दर्शन हो। बौद्धदर्शन जस्तो लामु परम्परा र आकरग्रन्थशून्य एउटा अवतारी पुरुषको उपदेश र देशनामा अवलम्बित यो अद्वैतदर्शन होइन। यो दर्शन मुक्तिका लागि सुन्नुपर्ने, मनन गर्नुपर्ने र निदिध्यासन गर्नुपर्ने दर्शनहरूमध्येको अत्यन्त दर्शनीय[२४] र सर्वश्रेष्ठ दर्शन हो।

---

२३ यो वै भूमा तत्सुखं नाल्पे सुखमस्ति, भूमैव सुखं भूमात्वेन विजिज्ञासितव्यः।
– *छान्दोग्योपनिषद् ७।२३।१*

२४ सर्वेषु दर्शनेषु दर्शनीयतमं दर्शनं वेदान्तदर्शनम्।
– *आचार्य श्रीवाचस्पति मिश्रः*

वनमा जसरी स्याल आदि [२५]क्षुद्रजन्तुहरू त्यति बेलासम्म हल्ला मच्चाइरहन्छन्, जतिबेलासम्म सिंहले गर्जना गर्दैन। सिंहको गर्जना सुनेपछि स्याल आदि क्षुद्र जन्तुहरू कुनामा गएर लुक्छन्। त्यसै गरेर त्यति बेलासम्म यी आस्तिक र नास्तिक दर्शनहरू मनगढन्त तथा कपोलकल्पित सिद्धान्त बोकेर वादविवाद मच्चाइरहन्छन्, जबसम्म अद्वैतवेदान्तरूपी सिंह गर्जंदैन। वेदान्तरूपी औपनिषद् दर्शन जब गर्जन थाल्दछ तब अरू क्षुद्रदर्शनहरू चुप लागेर भाग्दछन्। यसै कुरालाई गर्वोक्तिसाथ आचार्य [२६]श्रीश्रीहर्षले भन्नुभएको छ – जुन योद्धाले आफ्ना हातमा ब्रह्मतत्त्व नामको एउटा अमोघ ब्रह्मास्त्र लिएको छ र ऊ धीरवीर पनि छ भने उसले युद्धभूमिमा आफ्नू प्रतिद्वन्द्वीलाई भुसुनो जति पनि गन्दैन। त्यसै गरेर ब्रह्मज्ञानरूपी अस्त्र धारण गरेका ब्रह्मज्ञानीले अरू क्षुद्र दर्शनहरूलाई केही कत्ति नसम्झिएर शास्त्रार्थको रणभूमिमा सबैलाई जित्तछ।

कतिपय [२७]विद्वान्हरू अजातवादपरक योगवासिष्ठ महारामायणको हजारौँ पटक अध्ययन गरेर अद्वैतसिद्धान्तको

---

२५ तावद् गर्जन्ति शास्त्राणि जम्बुका विपिने यथा।
नगर्जति महासिंहो यावद् वेदान्तकेशरी॥
– *समयोचितपद्यमालिका*

२६ एकं ब्रह्मास्त्रमादाय नान्यं गणयतः क्वचित्।
आस्ते न धीरवीरस्य भङ्गः सङ्गरकेलिषु॥
– *खण्डनखण्डखाद्य १।१५*

२७ सहस्रधा गौडपादो वासिष्ठमनुचिन्तयन्।
माण्डूक्यकारिकां चक्रे शुद्धाद्वैतविभासिनिम्॥
माण्डूक्यवार्तिकैवैषा वासिष्ठाख्या महामतिः।
सर्वोपनिषदां सूत्रं माण्डूक्योपनिषच्छिवा॥
– *पञ्चदशी ४*

शिखरमा पुगेका गौडपादाचार्यले अद्वैतवेदान्तको अत्यन्त निचोड अर्थात् सारमात्रैको सङ्ग्रह गरेर माण्डूक्योपनिषद्को छत्रछायामा माण्डूक्यकारिकाको रचना गर्नुभएको हो भन्दछन् । वस्तुतः उक्त भनाइ सत्य देखिन्छ । यसै कारण यस ग्रन्थको नाम अजादवाद रहन गएको हो ।

यस माण्डूक्यकारिकाको अनुवाद गर्न डा.स्वामी रामानन्द गिरिज्यूको प्रेरणा र मार्गदर्शन मैले पाएको हुँ । यसका साथै यस ग्रन्थलाई आफ्नू आशीर्वादयुक्त मन्तव्य समेत प्रदान गर्नुभएकोमा उहाँमा श्रद्धापूर्वक हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु । कार्यकारी सम्पादक सहप्राध्यापक ध्रुवप्रसाद भट्टराई, कम्प्युटर सेटिङ गर्ने श्रीखड्गप्रसाद खनाल र प्रकाशक श्रीराजर्षिजनकस्मृतिकोषलाई समेत धन्यवाद अर्पण गर्दछु । ॐ ब्रह्मार्पणमस्तु ।

२०७१ आश्विन — विनीत

विजयादशमी — शरत्कुमार भट्टराई

समर्पण

माण्डूक्योपनिषद् हो यो मन्त्रपुञ्ज चिरन्तन ।
श्रुतिको सार हो खास ज्ञान हो चिरनूतन ॥

(१)

माण्डूक्यबाट निष्पन्न ज्ञान सर्वस्वसार हो ।
प्रतिपादक ॐकार ब्रह्म नै प्रतिपाद्य हो ॥

(२)

ॐकारव्याप्त सर्वत्र ॐकारमय यो सब ।
ॐकारमै सबै मिल्छ ॐकारैबाट उद्भव ॥

(३)

तीनोटा पादले ॐ नै जाग्रत्, स्वप्न, सुषुप्ति हो ।
ॐकारको चतुष्पाद अमात्रक तुरीय हो ॥

(४)

चतुष्पाद भनी ब्रह्म नयाँ आयाम दर्शन ।
माण्डूक्यले गरेको छ ब्रह्मका पाद वर्णन ॥

(५)

माण्डूक्यभित्र बाह्रोटा मोती छन् दिव्य सूत्रित ।
अयमात्मा ब्रह्म भन्ने महावाक्य छ गुम्फित ॥
(६)

थोरैमा पनि धेरै छ यसमा ज्ञानसञ्चय ।
यसलाई बुझ्के देखिन् मुमुक्षु बन्छ निर्भय ॥
(७)

अद्वैतवादका भित्र अजातवाद बोल्दछ ।
रहस्य ब्रह्मको यल्ले स्पष्ट पारेर खोल्दछ ॥
(८)

यसैका भित्रको तत्त्व छानेर सुमनोहर ।
आचार्यबाट यो जन्म्यो कारिका ग्रन्थ सुन्दर ॥
(९)

अजातवाद छानेर यसभित्र ठसाठस ।
आचार्यले भरे प्राण लिई कठोर साहस ॥
(१०)

वेदभित्र लुकेको छ अजातवादको चुरो
आचार्यपादले व्याख्या गरेका हुन् त्यही कुरो ॥
(११)

सुन्दा नयाँ सरी लाग्ने तर यो हो चिरन्तन ।
श्रुतिले नै भनेको छ 'नेह नानास्ति किञ्चन' ॥
(१२)

कहिल्यै छैन जन्मेको यो संसार सुनिश्चित ।
अजातवाद यो नै हो बुझ्नुपर्दछ निश्चित ॥
(१३)

अति प्राञ्जल गम्भीर दुवैका माथिमा जुन ।
लेखी शङ्करले भाष्य थपे सुगन्धमा सुन ॥
(१४)

देखाए जसले स्पष्ट अजातवाददर्पण ।
पत्रं पुष्पम् उनैलाई म गर्दछु समर्पण ॥
(१५)

विनीत
अनुवादक

अजातवाद

माण्डूक्योपनिषद् गद्यमा
र
माण्डूक्यकारिकाको समपद्यमा
नेपाली अनुवाद

अजातवाद

माण्डूक्योपनिषद्

जाग्रदादित्रयोन्मुक्तं जाग्रदादिमयं तथा ।
ओङ्कारैकसुसंवेद्यं यत्पदं तन्नमाम्यहम् ॥
जाग्रदादिहरू मुक्त जाग्रदादि छ युक्त यो ।
ओङ्कारबाट संवेद्य त्यसैमा नम गर्छ यो ॥

शान्तिपाठ

ॐ भद्रं कर्णेभिः श्रृणुयाम देवा भद्रं पश्येमाक्ष-भिर्यजत्राः । स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवां सस्तनूभिर्व्यशेमहि देवहितं यदायुः ॥

देव ! हामी सुनौँ भद्र यज्ञनिम्ति भलो सुनौँ ।
सुस्वस्थ अङ्गभै हामी दीर्घ जीवनका बनौँ ।
ॐ शान्तिः ! शान्तिः !! शान्तिः !!!

ॐ स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः ।
स्वस्ति नस्ताक्ष्यो अरिष्टनेमिः स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु ॥

इन्द्र स्वस्ति गरुन् हाम्रो पूषा सधैँ गरुन् भलो ।
गरुन् गरुडले स्वस्ति बृहस्पति गरुन् भलो ॥

ॐ शान्तिः ! शान्तिः ! शान्तिः !

शान्तित्रिविध होस् हाम्रो पहिलो आधिदैविक ।
आध्यात्मिक हओस् शान्ति शान्ति होस् आधिभौतिक ॥

भाष्यकारको मङ्गलाचरण

प्रज्ञानांशुप्रतानैः स्थिरचरनिकरव्यापिभिर्व्याप्य लोकान्
भुक्त्वा भोगान्स्थविष्ठान्पुनरपि धिषणोद्भासितान्कामजन्यान् ।
पीत्वा सर्वान्विशेषान्स्वपिति मधुरभुङ् मायया भोजयन्नो
मायासङ्ख्यातुरीयं परममृतमजं ब्रह्म यत्तन्नतोऽस्मि ॥

प्रज्ञाका ज्योतिले नै अचर चर सबै विश्व यो घप्प ढाकी ।
भोगी भोगादि मोटा अनि पछि मनका सूक्ष्म संस्कार डाकी ॥
प्यूँदै संस्कारलाई अतिशय मसिना भोग भोग्दै तमाम ।
चौथा आनन्द भोक्ता परम अमृतमा नित्य मेरो प्रणाम ॥

(१)

यो विश्वात्मा विधिजविषयान् प्राश्य भोगान्स्थविष्ठान्
पश्चाच्चान्यान्स्वमतिविभवान् ज्योतिषा स्वेन सूक्ष्मान् ।
सर्वानेतान्पुनरपि शनैः स्वात्मनि स्थापयित्वा
हित्वा सर्वान्विशेषान्विगतगुणगणः पात्वसौ नस्तुरीयः ॥

जो सर्वात्मा अशुभ शुभ ती स्थूल भोगादि भोगी ।
बिस्तारै नै मन जनित ती वासना सूक्ष्म भोगी ॥
भित्रै भित्रै क्रमसँग पसी भित्र सारा लुकाई ।
बस्ने चौथा अजन अजले शान्ति देऊन् मलाई ॥

(२)

माण्डूक्योपनिषद्

ओमित्येतदक्षरमिदं सर्वं तस्योपव्याख्यानं भूतं भवद्भविष्यदिति सर्वमोङ्कार एव । यच्चान्यत्त्रि-कालातीतं तदप्योङ्कार एव ॥

अर्थ – ॐ यो अक्षर सबै कुरा हो । यो जे जति भूत, भविष्यत् र वर्तमान हो, त्यसैको व्याख्या हो । त्यसकारण यो सबै ओङ्कार नै हो । यो बाहेक जे अरू त्रिकालातीत वस्तु छन्, ती पनि ओङ्कार नै हुन् ।

(१)

सर्वं ह्येतद् ब्रह्मायमात्मा ब्रह्म सोऽयमात्मा चतुष्पात् ॥

अर्थ – यो सबै ब्रह्म नै हो । यो आत्मा नै ब्रह्म हो । त्यो यो आत्मा चार पादयुक्त छ ।

(२)

जागरितस्थानो बहिष्प्रज्ञः सप्ताङ्गः एकोन-विंशतिमुखः स्थूलभुग्वैश्वानरः प्रथमः पादः ॥

अर्थ – जाग्रत् अवस्था जसको स्थान हो, जुन बहिः प्रज्ञ सात अङ्गयुक्त, उन्नाइस मुख भएको र स्थूल विषयहरूको भोक्ता हो । त्यो वैश्वानर प्रथम पाद हो ।

(३)

स्वप्नस्थानोऽन्तःप्रज्ञः सप्ताङ्ग एकोनविंशतिमुखः प्रविविक्तभुक्तैजसो द्वितीयः पादः ॥

अर्थ – स्वप्न जसको स्थान हो र जुन अन्तःप्रज्ञ, सात अङ्गयुक्त, उन्नाइस मुखयुक्त तथा सूक्ष्म विषयहरूको भोक्ता हो । त्यो तैजस दोस्रो पाद हो ।

(४)

यत्र सुप्तो न कञ्चन कामं कामयते न कञ्चन स्वप्नं पश्यति तत्सुषुप्तम् । सुषुप्तस्थान एकीभूतः प्रज्ञानघन एवानन्दमयो ह्यानन्दभुक्चेतोमुखः प्राज्ञ-स्तृतीयः पादः ॥

अर्थ – सुतेका अवस्थामा पुरुष कुनै प्रकारको भोगको इच्छा गर्दैन र सपना पनि देख्दैन, त्यसलाई सुषुप्ति भनिन्छ । त्यो सुषुप्ति जसको स्थान हो, जुन एकभूत प्रकृष्ट ज्ञानस्वरूप हुँदा नै आनन्दमय, आनन्दभोक्ता र चेतनारूप मुख भएको हो । त्यो प्राज्ञ नै तेस्रो पाद हो ।

(५)

एष सर्वेश्वर एष सर्वज्ञ एषोऽन्तर्याम्येष योनिः सर्वस्य प्रभवाप्ययौ हि भूतानाम् ॥

अर्थ – यी सबैका ईश्वर हुन् । यी सर्वज्ञ हुन् । यी अन्तर्यामी हुन् र सम्पूर्ण जीवहरूका उत्पत्ति तथा लयको स्थान भएका कारण उनी सबैका कारण हुन् ॥

(६)

नान्तः प्रज्ञं न बहिष्प्रज्ञं नोभयतः प्रज्ञं न प्रज्ञानघनं न प्रज्ञं नाप्रज्ञम् । अदृष्टमव्यवहार्यमग्राह्यमलक्षण-

मचिन्त्यमव्यपदेश्यमेकात्मप्रत्ययसारं प्रपञ्चोपशमं शान्तं शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते स आत्मा स विज्ञेयः ॥

अर्थ – त्यो तुरीय न अन्तप्रज्ञ हो, न बहिष्प्रज्ञ हो, न उभयत प्रज्ञ अर्थात् न अन्तःप्रज्ञ र बहिष्प्रज्ञ हो, न प्रज्ञानघन हो, न प्रज्ञ हो र न अप्रज्ञ हो । किन्तु अदृष्ट, अव्यवहार्य, अग्राह्य, अचिन्त्य, अव्यपदेश्य, एकात्मप्रत्ययसार, प्रपञ्चको उपशम, शान्त, शिव र अद्वैतरूप हो । त्यो नै आत्मा हो र त्यो साक्षात् जान्न योग्य हो भनेर विवेकीहरू भन्दछन् ।

(७)

सोऽयमात्माध्यक्षरमोङ्कारोऽधिमात्रं पादा मात्रा मात्राश्च पादा अकार उकारो मकार इति ॥

अर्थ – त्यो यो आत्मा अक्षरका दृष्टिबाट ओङ्कार हो । त्यो आत्मा मात्राहरूलाई विषय गरेर स्थित छ । पाद नै मात्रा हुन् र मात्रा नै पाद हुन् । ती मात्राहरू अकार, उकार र मकार हुन् ।

(८)

जागरितस्थानो वैश्वानरोऽकारः प्रथमा मात्राप्तेरादि- मत्त्वाद्वाप्नोति ह वै सर्वान्कामानादिश्च भवति य एवं वेद ॥

अर्थ – जसको जागरित स्थान हो, त्यो वैश्वानर व्याप्ति र आदिमत्वका कारण ओङ्कारको पहिलो मात्रा अकार हो । जुन उपासकले यसरी जान्दछ, त्यसले सम्पूर्ण कामनाहरूलाई प्राप्त गर्दछ र ऊ महापुरूषहरूमा प्रधान हुन्छ ।

(९)

स्वप्नस्थानस्तैजस उकारो द्वितीया मात्रोत्कर्षादु-भयत्वाद्वोत्कर्षति ह वै ज्ञानसन्ततिं समानश्च भवति नास्याब्रह्मवित्कुले भवति य एवं वेद ॥

अर्थ – सपना जसको स्थान हो, त्यो तैजस उत्कर्ष तथा मध्यवर्तित्वका कारण ओङ्कारको द्वितीय मात्रा उकार हो । जुन उपासकले यस्तो जान्दछ, त्यसले आफ्नो ज्ञानसन्तानको उत्कर्ष गर्दछ । सबैका प्रति समान हुन्छ र उसका वंशमा कोही पनि ब्रह्मज्ञानहीन पुरुष हुँदैन ॥

(१०)

सुषुप्तस्थानः प्राज्ञो मकारस्तृतीया मात्रा मितेरपीतेर्वा मिनोति ह वा इदं सर्वमपीतिश्च भवति य एवं वेद ॥॥

अर्थ – सुषुप्ति जसको स्थान हो, त्यो प्राज्ञ हो र लयको कारण ओङ्कारको तेस्रो मात्रा मकार हो । जुन उपासकले यस्तो जान्दछ, त्यसले सम्पूर्ण जगत्लाई जान्दछ र ऊ त्यसको लयस्थान हुन्छ ॥

(११)

अमात्रश्चतुर्थोऽव्यवहार्यः प्रपञ्चोपशमः शिवोऽद्वैत एवमोङ्कार आत्मैव संविशत्यात्मनात्मानं य एवं वेद ॥१२॥

अर्थ – मात्रारहित ओङ्कार तुरीय आत्मा नै हो । त्यो अव्यवहार्य, प्रपञ्चोपशम, शिव र अद्वैत हो । यसप्रकार ओङ्कार आत्मा नै हो । जसले उसलाई यसप्रकार जान्दछ, त्यो स्वतः आफ्नो आत्मामा नै प्रवेश गर्दछ ॥

(१२)

माण्डूक्यकारिका

१. आगमप्रकरण

बहिष्प्रज्ञो विभुर्विश्वो ह्यन्तःप्रज्ञस्तु तैजसः ।
घनप्रज्ञस्तथा प्राज्ञ एक एव त्रिधा स्मृतः ॥
विभूविश्वबहिष्प्रज्ञतैजस अन्तः प्रज्ञ हो ।
प्रज्ञानघन हो प्राज्ञ आत्माको तीन भेद हो ॥

(१)

दक्षिणाक्षिमुखे विश्वो मनस्यन्तस्तु तैजसः ।
आकाशे च हृदि प्राज्ञस्त्रिधा देहे व्यवस्थितः ॥
दाहिने नेत्रमा विश्व बस्छ तैजस स्वान्तमा ।
हृदयाकाशमा प्राज्ञ आत्मा छ तीनरूपमा ॥

(२)

विश्वो हि स्थूलभुङ्नित्यं तैजसः प्रविविक्तभुक् ।
आनन्दभुक्तथा प्राज्ञस्त्रिधा भोगं निबोधत ॥
विश्व हो स्थूलको भोक्ता अनि तैजस सूक्ष्मको ।
प्राज्ञ आनन्दको भोक्ता भोग तीनप्रकारको ॥

(३)

स्थूलं तर्पयते विश्वं प्रविविक्तं तु तैजसम् ।
आनन्दश्च तथा प्राज्ञं त्रिधा तृप्तिं निबोधत ॥

पदार्थ स्थूलले विश्व सूक्ष्मले तृप्त तैजस ।
प्राज्ञ आनन्दले तृप्त तृप्ति तीनप्रकार छ ॥

(४)

त्रिषु धामसु यद्भोज्यं भोक्ता यश्च प्रकीर्तितः ।
वेदैतदुभयं यस्तु स भुञ्जानो न लिप्यते ॥
यी तीनै स्थानका भोक्ता भोग्य जान्दछ जो जन ।
भोग भोगे पनि त्यस्को लिप्त हुन्न कबै मन ॥

(५)

प्रभवः सर्वभावानां सतामिति विनिश्चयः ।
सर्वं जनयति प्राणश्चेतोंऽशून्पुरुषः पृथक् ॥
पदार्थभावमा हुन्छ उत्पत्ति यो छ निश्चित ।
प्राण बीज भई गर्छ चैतन्याभास जीव त ॥

(६)

विभूतिं प्रसवं त्वन्ये मन्यन्ते सृष्टिचिन्तकाः ।
स्वप्नमायासरूपेति सृष्टिरन्यैर्विकल्पिता ॥
भन्छन् एक थरी सृष्टि ईशको हो चराचर ।
भन्छन् अर्काथरी सृष्टि स्वप्न माया बराबर ॥

(७)

इच्छामात्रं प्रभोः सृष्टिरिति सृष्टौ विनिश्चिताः ।
कालात्प्रसूतिं भूतानां मन्यन्ते कालचिन्तकाः ॥

फेरि अर्काथरी भन्छन् सृष्टि हो प्रभुइच्छित ।
ज्योतिषी भन्दछन् जीव काल उत्पत्ति निश्चित ॥

(८)

भोगार्थं सृष्टिरित्यन्ये क्रीडार्थमिति चापरे ।
देवस्यैष स्वभावोऽयमाप्तकामस्य का स्पृहा ॥
सृष्टि हो भोगका निम्ति यद्वा क्रीडार्थ सृष्टि हो ।
पूर्णकाम उसैको यो सारा सृष्टि स्वभाव हो ॥

(९)

निवृत्तेः सर्वदुःखानामीशानः प्रभुरव्ययः ।
अद्वैतः सर्वभावानां देवस्तुर्यो विभुः स्मृतः ॥
आत्मा तुरीय दुःखादि निवृत्तिमा समर्थ यो ।
अद्वैत अविकारी हो विभूव्यापक देव यो ॥

(१०)

कार्यकारणबद्धौ ताविष्येते विश्वतैजसौ ।
प्राज्ञः कारणबद्धस्तु द्वौ तौ तुर्ये न सिध्यतः ॥
विश्व तैजस दोटै नै बद्ध छन् कार्यकारण ।
प्राज्ञ हो कारणावस्था तुर्य कार्य न कारण ॥

(११)

नात्मानं न परांश्चैव न सत्यं नापि चानृतम् ।
प्राज्ञः किञ्चन संवेत्ति तुर्यं सत्सर्वदृक्सदा ॥

आफू, अर्को, असत्, सत् वा जान्दैन प्राज्ञले तब ।
द्रष्टा तुरीय भै मात्र देख्छ साक्षी भई सब ॥

(१२)

द्वैतस्याग्रहणं तुल्यमुभयोः प्राज्ञतुर्ययोः ।
बीजनिद्रायुतः प्राज्ञः सा च तुर्ये न विद्यते ॥
द्वैतशून्यदशा प्राज्ञ तुरीयमा छ यो स्वतः ।
निद्राले बद्ध हो जीव तुर्यमा छैन वस्तुतः ॥

(१३)

स्वप्ननिद्रायुतावाद्यौ प्राज्ञस्त्वस्वप्ननिद्रया ।
न निद्रां नैव च स्वप्नं तुर्ये पश्यन्ति निश्चिताः ॥
जाग्रत् र सपना हुन्छन् विश्व तैजसरूपमा ।
सुषुप्ति प्राज्ञमा हुन्छ केही हुन्न तुरीयमा ॥

(१४)

अन्यथा गृह्णतः स्वप्नो निद्रा तत्त्वमजानतः ।
विपर्यासे तयोः क्षीणे तुरीयं पदमश्नुते ॥
अन्यथारूप हो स्वप्न निद्रा तत्त्व नजान्नुमा ।
दुवै अभावले तुर्य पद प्राप्तव्य अन्त्यमा ॥

(१५)

अनादिमायया सुप्तो यदा जीवः प्रबुध्यते ।
अजमनिद्रमस्वप्नमद्वैतं बुध्यते तदा ॥

अविद्याबाट ब्यूँभेर जसै स्वरूप जान्दछ ।
तुरुन्तै जीवले आफू आत्मा हुँ भनी मान्दछ ॥

(१६)

प्रपञ्चो यदि विद्येत निवर्तेत न संशयः ।
मायामात्रमिदं द्वैतमद्वैतं परमार्थतः ॥

प्रपञ्च यदि हुन्थ्यो त हट्‌तथ्यो त्यो सुनिश्चित ।
माया हो सब यो द्वैत अद्वैत परमार्थतः ॥

(१७)

विकल्पो विनिवर्तेत कल्पितो यदि केनचित् ।
उपदेशादयं वादो ज्ञाते द्वैतं न विद्यते ॥

विकल्प गुरुशिष्यादि भएमा द्वैत भाग्दछ ।
उपदेशार्थ हुन् सारा ज्ञानले द्वैत नास्तछ ॥

(१८)

विश्वस्यात्वविवक्षायामादिसामान्यमुत्कटम् ।
मात्रासम्प्रतिपत्तौ स्यादाप्तिसामान्यमेव च ॥

अकार विश्व जो बुभ्छ त्यस्मा आउँछ स्पष्टता ।
छर्लङ्ग त्यसको हुन्छ व्याप्तिरूप समानता ॥

(१९)

तैजसस्योत्वविज्ञान उत्कर्षे दृश्यते स्फुटम् ।
मात्रासम्प्रतिपत्तौ स्यादुभयत्वं तथाविधम् ॥

मात्रा उकार हो स्पष्ट जस्को तैजस नाम हो ।
उभयात्मक हो यो ता यो बुझ्नु शुभ काम हो ॥

(२०)

मकारभावे प्राज्ञस्य मानसामान्यमुत्कटम् ।
मात्रासम्प्रतिपत्तौ तु लयसामान्यमेव च ॥
मात्रा मकार हो प्राज्ञ जानेमा मान बन्दछ ।
लयस्थान समानै हो यसले स्पष्ट भन्दछ ॥

(२१)

त्रिषु धामसु यस्तुल्यं सामान्यं वेत्ति निश्चितः ।
स पूज्यः सर्वभूतानां वन्द्यश्चैव महामुनिः ॥
यी तीनै स्थानको जल्ले बुझ्न सक्छ समानता ।
त्यो महामुनि मानिन्छ जसमा छ महानता ॥

(२२)

अकारो नयते विश्वमुकारश्चापि तैजसम् ।
मकारश्च पुनः प्राज्ञं नामात्रे विद्यते गतिः ॥
अकार विश्वमा लान्छ उकार तैजसै तिर ।
मकार प्राज्ञमा लान्छ अमात्रा गतिमन्थर ॥

(२३)

ओङ्कारं पादशो विद्यात्पादा मात्रा न संशयः ।
ओङ्कारं पादशो ज्ञात्वा न किञ्चिदपि चिन्तयेत् ॥

ओङ्कार पादले जान्नू पादै मात्रा भनीकन ।
पादको क्रमले जानी नगर्नू फल चिन्तन ॥

(२४)

युञ्जीत प्रणवे चेतः प्रणवो ब्रह्म निर्भयम् ।
प्रणवे नित्ययुक्तस्य न भयं विद्यते क्वचित् ॥
चित्त ओङ्कारमा राख्नू हो ब्रह्मपद निर्भय ।
बस्ता ओङ्कारमा नित्य हुँदैन कहिल्यै भय ॥

(२५)

प्रणवो ह्यपरं ब्रह्म प्रणवश्च परः स्मृतः ।
अपूर्वोऽनन्तरोऽबाह्योऽनपरः प्रणवोऽव्ययः ॥
ओङ्कार हो परब्रह्म अपरब्रह्म निश्चय ।
अबाह्यानन्तरशून्य हो अकार्य र अव्यय ॥

(२६)

सर्वस्य प्रणवो ह्यादिर्मध्यमन्तस्तथैव च ।
एवं हि प्रणवं ज्ञात्वा व्यश्नुते तदनन्तरम् ॥
ओङ्कार सबको आदि मध्य हो अनि अन्त हो ।
यसरी जसले बुझ्छ त्यो नै तद्रूप सत्य हो ॥

(२७)

प्रणवं हीश्वरं विद्यात्सर्वस्य हृदि संस्थितम् ।
सर्वव्यापिनमोङ्कारं मत्वा धीरो न शोचति ॥

सबैका स्वान्तमा बस्ने यो हो प्रणव ईश्वर ।
सर्वभू यो भनी जाने हुन्छ मानिस विज्वर ॥
(२८)

अमात्रोऽनन्तमात्रश्च द्वैतस्योपशमः शिवः ।
ओङ्कारो विदितो येन स मुनिर्नेतरो जनः ॥
अमात्र अनि मात्राले युक्त प्रपञ्चको घर ।
अनन्त शिव जानेको मुनि हो हैन ऊ नर ॥
(२९)

माण्डूक्यकारिका आगमप्रकरणको
नेपाली पद्य अनुवाद सकियो ।

माण्डूक्यकारिका

२. वैतथ्यप्रकरण

वैतथ्यं सर्वभावानां स्वप्न आहुर्मनीषिणः ।
अन्तःस्थानात्तु भावानां संवृतत्वेन हेतुना ॥
स्वप्नको स्थान सानो छ, बस्न हुन्न कुनै पनि ।
स्वप्नपदार्थ हुन् व्यर्थ भन्छन् चिन्तक ती मुनि ॥

(१)

अदीर्घत्वाच्च कालस्य गत्वा देशान्न पश्यति ।
प्रतिबुद्धश्च वै सर्वस्तस्मिन्देशे न विद्यते ॥
छोटो समयले गर्दा द्रष्टा जाँदैन बाहिर ।
गएको यदि हुन्थ्यो त भेटिन्थ्यो पनि आखिर ॥

(२)

अभावश्च रथादीनां श्रूयते न्यायपूर्वकम् ।
वैतथ्यं तेन वै प्राप्तं स्वप्नमाहुः प्रकाशितम् ॥
स्वप्नमा रथ या बाटो साराको नै अभाव छ ।
भनेर श्रुतिले भन्छ यसैले नै अभाव छ ॥

(३)

अन्तःस्थानात्तु भेदानां तस्माज्जागरिते स्मृतम् ।
यथा तत्र तथा स्वप्ने संवृतत्वेन भिद्यते ॥

स्वप्नवस्तु सरी सारा जाग्रत्‌का वस्तुमा पनि ।
देखिन्छ व्यर्थता स्पष्ट युक्तिका दृष्टिले अनि ।।

(४)

स्वप्नजागरितस्थाने ह्येकमाहुर्मनीषिणः ।
भेदानां हि समत्वेन प्रसिद्धेनैव हेतुना ।।
जाग्रत् र स्वप्नका वस्तु समानै हुनुले पनि ।
स्वप्नजाग्रत् दुवै एक भन्छन् मनीषिले पनि ।।

(५)

आदावन्ते च यन्नास्ति वर्तमानेऽपि तत्तथा ।
वितथैः सदृशाः सन्तोऽवितथा इव लक्षिताः ।।
जो आदि अन्तमा हुन्न हुँदैन अहिले पनि ।
असत् पदार्थ देखिन्छन् बीचमा सत्य झैँ बनी ।।

(६)

सप्रयोजनतां तेषां स्वप्ने विप्रतिपद्यते ।
तस्मादाद्यन्तवत्त्वेन मिथ्यैव खलु ते स्मृताः ।।
स्वप्नका वस्तु जाग्रत्‌मा लाग्दैनन् काम निश्चित ।
आद्यन्तयुक्त हुन् सारा मिथ्या हुन् ती सुनिश्चित ।।

(७)

अपूर्वं स्थानिधर्मो हि यथा स्वर्गनिवासिनाम् ।
तानयं प्रेक्षते गत्वा यथैवेह सुशिक्षितः ।।

अपूर्व धर्म स्रष्टाको देखिन्छ स्वप्नमा जब ।
मिथ्या हो जसरी देख्छ घुमन्ते मार्गमा तब ॥

(८)

स्वप्नवृत्तावपि त्वन्तश्चेतसा कल्पितं त्वसत् ।
बहिश्चेतोगृहीतं सद्दृष्टं वैतथ्यमेतयोः ॥
चित्तकल्पित निद्राका वस्तु मिथ्या भए सरि ।
इन्द्रियग्राह्य जाग्रत्का वस्तु मिथ्या त्यसै गरी ॥

(९)

जाग्रद्वृत्तावपि त्वन्तश्चेतसा कल्पितं त्वसत् ।
बहिश्चेतोगृहीतं सद्युक्तं वैतथ्यमेतयोः ॥
जाग्रत्का जुन वस्तु छन् चित्त भित्र र बाहिर ।
दुवै मिथ्या भनी मानौँ यिनमा छैन अन्तर ॥

(१०)

उभयोरपि वैतथ्यं भेदानां स्थानयोर्यदि ।
क एतान्बुध्यते भेदान्को वै तेषां विकल्पकः ॥
जाग्रत् र स्वप्नका वस्तु यदि मिथ्या भनीकन ।
मान्दा जान्दछ सो कल्ले ? कस्को हो कल्पना भन ?

(११)

कल्पयत्यात्मनात्मानमात्मा देवः स्वमायया ।
स एव बुध्यते भेदानिति वेदान्तनिश्चयः ॥

मायामाध्यमले आत्मा कल्पना सब गर्दछ ।
भेद जान्दछ साक्षी भै यही वेदान्त भन्दछ ॥

(१२)

विकरोत्यपरान्भावानन्तश्चित्ते व्यवस्थितान् ।
नियतांश्च बहिश्चित्त एवं कल्पयते प्रभुः ॥
आत्मा नै चित्तमा रच्छ नानारूप दिईकन ।
बाहिर कल्पना गर्छ पृथ्वी आदि अनेकन ॥

(१३)

चित्तकाला हि येऽन्तस्तु द्वयकालाश्च ये बहिः ।
कल्पिता एव ते सर्वे विशेषो नान्यहेतुकः ॥
चित्तका वस्तु हुन् कल्प्य बाह्य वस्तु द्विकालिक ।
चित्तका वस्तु हुन् मिथ्या बाह्य हुन् व्यावहारिक ॥

(१४)

अव्यक्ता एव येऽन्तस्तु स्फुटा एव च ये बहिः ।
कल्पिता एव ते सर्वे विशेषस्त्विन्द्रियान्तरे ॥
भित्री अव्यक्त हुन् वस्तु बाहिरी स्पष्ट हुन् ती त ।
बाह्य इन्द्रियका गम्य किन्तु ती सब कल्पित ॥

(१५)

जीवं कल्पयते पूर्वं ततो भावान्पृथग्विधान् ।
बाह्यानाध्यात्मिकांश्चैव यथाविद्यस्तथास्मृतिः ॥

जीवको बाहिरी भित्री गर्छ ईश्वर कल्पना ।
जस्तो छ जीवको विद्या सोही माफिक संभ्फना ॥

(१६)

अनिश्चिता यथा रज्जुरन्धकारे विकल्पिता ।
सर्पधारादिभिर्भावैस्तद्वदात्मा विकल्पितः ॥
रज्जुमा जसरी सर्प झल्कन्छ मन्द भासमा ।
त्यस्तै नै कल्पना हुन्छ सारा प्रपञ्च ईशमा ॥

(१७)

निश्चितायां यथा रज्ज्वां विकल्पो विनिवर्तते ।
रज्जुरेवेति चाद्वैतं तद्वदात्मविनिश्चयः ॥
रज्जुको ज्ञानले हट्छ जसरी सर्पको भ्रम ।
आत्मज्ञान हुँदा हट्छ सारा प्रपञ्चको भ्रम ॥

(१८)

प्राणादिभिरनन्तैश्च भावैरेवैर्विकल्पितः ।
मायैषा तस्य देवस्य यया सम्मोहितः स्वयम् ॥
प्राणादि वस्तु देखिन्छन् अनन्त जति सिर्जित ।
माया हो ब्रह्मको सारा जो छ आफैँ विमोहित ॥

(१९)

प्राण इति प्राणविदो भूतानीति च तद्विदः ।
गुण इति गुणविदस्तत्त्वानीति च तद्विदः ॥

प्राण हो भन्दछन् केही केहीले भूत भन्दछन् ।
गुण हुन् भन्दछन् केही कोही ता तत्त्व भन्दछन् ॥

(२०)

पादा इति पादविदो विषया इति तद्विदः ।
लोका इति लोकविदो देवा इति च तद्विदः ॥
केहीले भन्दछन् पाद केही विषय भन्दछन् ।
केहीले भन्दछन् लोक केहीले देव भन्दछन् ॥

(२१)

वेदा इति वेदविदो यज्ञा इति च तद्विदः ।
भोक्तेति च भोक्तृविदो भोज्यमिति च तद्विदः ॥
केहीले भन्दछन् वेद केहीले यज्ञ भन्दछन् ।
केहीले भन्दछन् भोक्ता केहीले भोज्य भन्दछन् ॥

(२२)

सूक्ष्म इति सूक्ष्मविदः स्थूल इति च तद्विदः ।
मूर्त इति मूर्तविदोऽमूर्त इति च तद्विदः ॥
कोही ता भन्दछन् सूक्ष्म केहीले स्थूल भन्दछन् ।
केहीले मूर्त हो भन्छन् कोही अमूर्त भन्दछन् ॥

(२३)

काल इति कालविदो दिश इति च तद्विदः ।
वादा इति वादविदो भुवनानीति तद्विदः ॥

कालज्ञ भन्दछन् काल दिशा हो भन्दछन् कति ।
वाद हो भन्दछन् कोही भन्छन् भुवन हो कति ॥

(२४)

मन इति मनोविदो बुद्धिरिति च तद्विदः ।
चित्तमिति चित्तविदो धर्माधर्मौ च तद्विदः ॥
मन हो भन्दछन् केही बुद्धि हो भन्दछन् कुनै ।
चित्त हो भन्दछन् कोही धर्माधर्म भनी कुनै ॥

(२५)

पञ्चविंशक इत्येके षड्विंश इति चापरे ।
एकत्रिंशक इत्याहुरनन्त इति चापरे ॥
पच्चीस तत्त्व केहीले कोही छब्बीस भन्दछन् ।
एकतीस कुनै भन्छन् कोही अनन्त भन्दछन् ॥

(२६)

लोकाँल्लोकविदः प्राहुराश्रमा इति तद्विदः ।
स्त्रीपुंनपुंसकं लैङ्गाः परापरमथापरे ॥
भन्छन् लौकिकले लोक आश्रमी आश्रमै भनी ।
लिङ्गवादी लिङ्ग भन्छन् परापर कुनै अनि ॥

(२७)

सृष्टिरिति सृष्टिविदो लय इति च तद्विदः ।
स्थितिरिति स्थितिविदः सर्वे चेह तु सर्वदा ॥

सृष्टि हो भन्दछन् केही कति छन् लयमा स्थित ।
स्थिति हो भन्दछन् कोही सबै यी आत्मकल्पित ॥

(२८)

यं भावं दर्शयेद्यस्य तं भावं स तु पश्यति ।
तञ्चावति स भूत्वासौ तद्ग्रहः समुपैति तम् ॥
गुरुले भन्दछन् जस्तो स्वस्वरूप बनीकन ।
झल्कन्छ स्वान्तमा उस्को स्व नै बन्दछ तत्क्षण ॥

(२९)

एतैरेषोऽपृथग्भावैः पृथगेवेति लक्षितः ।
एवं यो वेद तत्त्वेन कल्पयेत्सोऽविशङ्कितः ॥
प्राणादि अपृथक् आत्मा जो भिन्न सरि मान्दछ ।
यो सत्य जसले बुझ्छ त्यसैले वेद जान्दछ ॥

(३०)

स्वप्नमाये यथा दृष्टे गन्धर्वनगरं यथा ।
तथा विश्वमिदं दृष्टं वेदान्तेषु विचक्षणैः ॥
जस्तै स्वप्नादि देखिन्छन् गन्धर्व नगरै अनि ।
त्यस्तै संसार देखिन्छ भन्छन् ब्रह्मज्ञले पनि ॥

(३१)

न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बद्धो न च साधकः ।
न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थता ॥

न नाश छ न उत्पत्ति न बद्ध छ न साधक ।
न मुमुक्षु न ता मुक्ति क्यै छैन वस्तु तात्त्विक ॥

(३२)

भावैरसद्भिरेवायमद्वयेन च कल्पितः ।
भावा अप्यद्वयेनैव तस्मादद्वयता शिवा ॥
यो आत्मा सत् असत्‌बाटै भएको छ विकल्पित ।
असत् कल्पित सत्तामै अद्वैत परमार्थतः ॥

(३३)

नात्मभावेन नादेनं न स्वेनापि कथञ्चन ।
न पृथङ् नापृथक्किञ्चिदिति तत्त्वविदो विदुः ॥
आत्मस्वरूपले यद्‌वा निजीस्वरूपले पनि ।
नानारूप छँदैछैन ब्रह्म मात्रै जहाँ पनि ॥

(३४)

वीतरागभयक्रोधैर्मुनिभिर्वेदपारगैः ।
निर्विकल्पो ह्ययं दृष्टः प्रपञ्चोपशमोऽद्वयः ॥
रागद्वेषादिले शून्य जो छन् वेदार्थपारगः ।
तिनैबाट भयो दृष्ट प्रपञ्चशून्य अद्वय ॥

(३५)

तस्मादेवं विदित्वैनमद्वैते योजयेत्स्मृतिम् ।
अद्वैतं समनुप्राप्य जडवल्लोकमाचरेत् ॥

यसरी सब जानेर अद्वैतमा दिई मन ।
भई अद्वैत आफैँ नै लोकमा जडझैँ बन ॥
(३६)

निस्तुतिर्निनमस्कारो निःस्वधाकार एव च ।
चलाचलनिकेतश्च यतिर्यादृच्छिको भवेत् ॥
स्वधा स्तुति नमस्कार त्यागेर यति शान्त भै ।
स्थितप्रज्ञ भई बाँचोस् प्राप्त जे हुन्छ तुष्ट भै ॥
(३७)

तत्त्वमाध्यात्मिकं दृष्ट्वा तत्त्वं दृष्ट्वा तु बाह्यतः ।
तत्त्वीभूतस्तदारामस्तत्त्वादप्रच्युतो भवेत् ॥
आध्यात्मिक बुझी तत्त्व बाह्य तत्त्व बुझीकन ।
आत्मामा नै रमोस् ज्ञानी नखसोस् च्युत भैकन ॥
(३८)

माण्डूक्यकारिका वैतथ्यप्रकरणको
नेपाली पद्य अनुवाद सकियो ।

माण्डूक्यकारिका

३. अद्वैतप्रकरण

उपासनाश्रितो धर्मो जाते ब्रह्मणि वर्तते ।
प्रागुत्पत्तेरजं सर्वं तेनासौ कृपणः स्मृतः ॥
उपासनाश्रयी मान्छे अज्ञ कृपण दीन हो ।
ब्रह्म हो सबको सत्ता अजन्मा ब्रह्म सत्य हो ॥

(१)

अतो वक्ष्याम्यकार्पण्यमजाति समतां गतम् ।
यथा न जायते किञ्चिज्जायमानं समन्ततः ॥
गरिन्छ अब कार्पण्यशून्य सद्ब्रह्म वर्णन ।
अद्वैत समतायुक्त अजाति छ निरञ्जन ॥

(२)

आत्मा ह्याकाशवज्जीवैर्घटाकाशैरिवोदितः ।
घटादिवच्च सङ्घातैर्जातावेतन्निदर्शनम् ॥
आत्मा आकाशझैँ जीव घटाकाश समान हो ।
घटझैँ देहसङ्घात जन्मेको सरिमात्र हो ॥

(३)

घटादिषु प्रलीनेषु घटाकाशादयो यथा ।
आकाशे सम्प्रलीयन्ते तद्वज्जीवा इहात्मनि ॥

घडा फुटे घटाकाश मिल्छ आकाश भैकन ।
त्यसैगरेर जीवात्मा मिल्छ जो ब्रह्म भैकन ॥

(४)

यथैकस्मिन्घटाकाशे रजोधूमादिभिर्युते ।
न सर्वे सम्प्रयुज्यन्ते तद्वज्जीवाः सुखादिभिः ॥
घटाकाश कुनै मैले मैलिँदैनन् अरू सबै ।
जीव यौटा हुँदा दुःखी हुन्नन् दुःखी अरू कबै ॥

(५)

रूपकार्यसमाख्याश्च भिद्यन्ते तत्र तत्र वै ।
आकाशस्य न भेदोऽस्ति तद्वज्जीवेषु निर्णयः ॥
नामरूपादिले भिन्न आकाश देखिए पनि ।
वस्तुतः भेद नै छैन त्यस्तै हो जीवमा पनि ॥

(६)

नाकाशस्य घटाकाशो विकारावयवौ यथा ।
नैवात्मनः सदा जीवो विकारावयवौ तथा ॥
आकाशको घटाकाश विकार हैन अंश हो ।
स्वैपरी जीव आत्माको विकार हैन अंश हो ॥

(७)

यथा भवति बालानां गगनं मलिनं मलैः ।
तथा भवत्यबुद्धानामात्मापि मलिनो मलैः ॥

जसरी मूर्खले ठान्छ आकाश मैलियो भनी ।
अज्ञानीले त्यसै ठान्छ आत्मा मलिन भो भनी ॥

(८)

मरणे सम्भवे चैव गत्यागमनयोरपि ।
स्थितौ सर्वशरीरेषु आकाशेनाविलक्षणः ॥
जन्ममृत्यु तथा जानु आउनु आदिमा पनि ।
आकाश सरहै आत्मा सारा शरीरमा छ नि ॥

(९)

सङ्घाताः स्वप्नवत्सर्वे आत्ममायाविसर्जिताः ।
आधिक्ये सर्वसाम्ये वा नोपपत्तिर्हि विद्यते ॥
देहादि सब सङ्घात स्वप्नका देह नै सरी ।
आत्माका सृजना हुन् यी तल माथि बराबरी ॥

(१०)

रसादयो हि ये कोशा व्याख्यातास्तैत्तिरीयके ।
तेषामात्मा परो जीवः खं यथा सम्प्रकाशितः ॥
अन्नादि कोशको व्याख्या श्रुतिबाट भयो जुन ।
आकाश सरहै ब्रह्म देखिन्छ जीव भैकन ॥

(११)

द्वयोर्द्वयोर्मधुज्ञाने परं ब्रह्म प्रकाशितम् ।
पृथिव्यामुदरे चैव यथाकाशः प्रकाशितः ॥

पृथ्वीका पेटमा यौटै व्योम बस्छ चिरन्तन ।
मधुब्राह्मणाले भन्छ ब्रह्म यौटै सनातन ॥

(१२)

जीवात्मनोरनन्यत्वमभेदेन प्रशस्यते ।
नानात्वं निन्द्यते यच्च तदेवं हि समञ्जसम् ॥
आत्मा र जीव यौटै हुन् श्रुति उद्घोष गर्दछ ।
नानात्व भेद हो निन्द्य तस्मात् एकत्व ठीक छ ॥

(१३)

जीवात्मनोः पृथक्त्वं यत्प्रागुत्पत्तेः प्रकीर्तितम् ।
भविष्यद्वृत्त्या[1] गौणं तन्मुख्यत्वं हि न युज्यते ॥
उत्पत्तिवाक्यले जीव आत्मा भिन्नै भने पनि ।
भविष्यत् वृत्तिले गौण अर्थ हो मुख्य हैन नि ॥

(१४)

मृल्लोहविस्फुलिङ्गाद्यैः सृष्टिर्या चोदितान्यथा ।
उपायः सोऽवताराय नास्ति भेदः कथञ्चन ॥
मृत्तिका आदि दृष्टान्त दिएर सृष्टिचिन्तन ।
गरियो ब्रह्म जीवात्मा दुवै अभिन्न सम्झन ॥

(१५)

---

१. अनोदनेषु तण्डुलेषु यथोदनव्यवहारो गौणः, तथाऽद्वितीये द्वैतव्यवहारो गौण एवेत्यर्थः (मा.का.अ.प्र.१४) अर्थात् भातै नभएको चामललाई भात हुनुपूर्व नै जसरी भात भन्ने व्यवहार हुन्छ, त्यसैगरेर अद्वितीय ब्रह्ममा द्वैतको व्यवहार गर्नु गौण किंवा अध्यारोप हो । यसैलाई भविष्यद्वृत्ति भनिन्छ ।

आश्रमास्त्रिविधा हीनमध्यमोत्कृष्टदृष्टयः ।
उपासनोपदिष्टेयं तदर्थमनुकम्पया ।।
अधिकारी हुने तीन उत्कृष्ट हीन मध्यम ।
उपासना तिनै निम्ति उपदिष्ट छ उत्तम ।।

(१६)

स्वसिद्धान्तव्यवस्थासु द्वैतिनो निश्चिता दृढम् ।
परस्परं विरुध्यन्ते तैरयं न विरुध्यते ।।
द्वैतीहरू सधैँ लड्छन् आफ्नू सिद्धान्त लीकन ।
मेल राख्छ सबैसाथ अद्वैतब्रह्मदर्शन ।।

(१७)

अद्वैतं परमार्थो हि द्वैतं तद्भेद उच्यते ।
तेषामुभयथा द्वैतं तेनायं न विरुद्ध्यते ।।
सर्वकारण अद्वैत त्यसको कार्य द्वैत हो ।
द्वैतीका मतमा दोटै कार्यकारण द्वैत हो ।।

(१८)

मायया भिद्यते ह्येतन्नान्यथाजं कथञ्चन ।
तत्त्वतो भिद्यमाने हि मर्त्यताममृतं व्रजेत् ।।
आत्मामा भेद नै छैन मायाभेद अवस्तुतः ।
अन्यथा मृत्युमा पुग्थ्यो अमृतब्रह्म नै स्वतः ।।

(१९)

अजातस्यैव भावस्य जातिमिच्छन्ति वादिनः ।
अजातो ह्यमृतो भावो मर्त्यतां कथमेष्यति ॥
अजन्मा जीवको द्वैती भन्छौ जन्म भनीकन ।
अजन्माको कहाँ हुन्छ ? जन्म मृत्यु तिमी भन ॥

(२०)

न भवत्यमृतं मर्त्यं न मर्त्यममृतं तथा ।
प्रकृतेरन्यथाभावो न कथञ्चिद् भविष्यति ॥
नमर्ने वस्तु मर्दैन मर्ने बाँच्तैन सर्वथा ।
यो हो शाश्वत सिद्धान्त कसरी हुन्छ ? अन्यथा ॥

(२१)

स्वाभावेनामृतो यस्य भावो गच्छति मर्त्यताम् ।
कृतकेनामृतस्तस्य कथं स्थास्यति निश्चलः ॥
जल्ले अमर्त्यको मृत्यु हुने भनेर ठान्दछ ।
जन्मने त्यो चिरस्थायी कसरी हुनसक्तछ ?

(२२)

भूततोऽभूततो वापि सृज्यमाने समा श्रुतिः ।
निश्चितं युक्तियुक्तञ्च यत्तद्भवति नेतरत् ॥
मायावी सृष्टि होस् यद्वा सृष्टि होस् परमार्थतः ।
श्रुतिका लागि यौटै हो युक्तियुक्त सुनिश्चित ॥

(२३)

नेह नानेति चाम्नायादिन्द्रो मायाभिरित्यपि ।
अजायमानो बहुधा मायया जायते तु सः ॥
'नेह नाना' सँगै 'इन्द्रो' 'अजायमान' ती श्रुति ।
भन्दछन् परमात्माको मायाद्वारा छ निःसृति ॥

(२४)

सम्भूतेरपवादाच्च सम्भवः प्रतिषिध्यते ।
को न्वेनं जनयेदिति कारणं प्रतिषिध्यते ॥
'सम्भूति'को गरी निन्दा श्रुति कार्य भगाउँछ ।
'को न्वेनं जनयेत्' द्वारा ऊ कारण हटाउँछ ॥

(२५)

स एष नेति नेतीति व्याख्यातं निह्नुते यतः ।
सर्वमग्राह्यभावेन हेतुनाजं प्रकाशते ॥
'स एष नेति' ले हुन्छन् अतत् सारा निषेधित ।
यसैबाट अजन्मा त्यो आत्मा हुन्छ प्रकाशित ॥

(२६)

सतो हि मायया जन्म युज्यते न तु तत्त्वतः ।
तत्त्वतो जायते यस्य जातं तस्य हि जायते ॥
सद्वस्तु जन्मने मायाद्वारा होइन तात्त्विक ।
उत्पत्तिशील जन्मन्छ जन्मन्न पारमार्थिक ॥

(२७)

असतो मायया जन्म तत्त्वतो नैव युज्यते ।
बन्ध्यापुत्रो न तत्त्वेन मायया वापि जायते ॥
असत्य वस्तु जन्मन्न मायाबाट न तत्त्वतः ।
कुनै हालतमा बन्ध्यापुत्र जन्मन्न वस्तुतः ॥

(२८)

यथा स्वप्ने द्वयाभासं स्पन्दते मायया मनः ।
तथा जाग्रद्द्वयाभासं स्पन्दते मायया मनः ॥
जसरी स्वप्नमा मायाद्वारा छ मन स्पन्दित ।
जाग्रत्मा पनि यो द्वैत मायाद्वारा छ स्पन्दित ॥

(२९)

अद्वयं च द्वयाभासं मनः स्वप्ने न संशयः ।
अद्वयं च द्वयाभासं तथा जाग्रन्न संशयः ॥
अद्वैत मन निद्रामा द्वैत भैकन भास्तछ ।
जाग्रत्मा पनि यै स्वान्त द्वैत भैकन भास्तछ ॥

(३०)

मनोदृश्यमिदं द्वैतं यत्किञ्चित्सचराचरम् ।
मनसो ह्यमनीभावे द्वैतं नैवोपलभ्यते ॥
यो चराचर हो द्वैत मनको दृश्य हो सब ।
अमनीभावमा पुग्दा रहन्न दृश्य यो सब ॥

(३१)

आत्मसत्यानुबोधेन न सङ्कल्पयते यदा ।
अमनस्तां तदा याति ग्राह्याभावे तदग्रहम् ॥
आत्मा नै सत्य जानेमा मन सङ्कल्प छोड्दछ ।
ग्राह्य ग्रहण भै शून्य अमनी मन बन्दछ ॥

(३२)

अकल्पकमजं ज्ञानं ज्ञेयाभिन्नं प्रचक्षते ।
ब्रह्मज्ञेयमजं नित्यमजेनाजं विबुध्यते ॥
अजन्मा कल्पनाशून्य ज्ञान नै ब्रह्मरूप हो ।
अजन्मा ज्ञान हो ब्रह्म स्वतः नै ब्रह्म ज्ञेय हो ॥

(३३)

निगृहीतस्य मनसो निर्विकल्पस्य धीमतः ।
प्रचारः स तु विज्ञेयः सुषुप्तेऽन्यो न तत्समः ॥
अमनी मनको भाव विशेष बुझ्नुपर्दछ ।
सुषुप्तिसरि यो हैन विवेक गर्नुपर्दछ ॥

(३४)

लीयते हि सुषुप्ते तन्निगृहीतं न लीयते ।
तदेव निर्भयं ब्रह्म ज्ञानालोकं समन्ततः ॥
सुषुप्ति कालमा चित्त अविद्यामा हराउँछ ।
निरुद्धमा हराउन्न ब्रह्म भै झिल्मिलाउँछ ॥

(३५)

अजमनिन्द्रमस्वप्नमनामकमरूपकम् ।
सकृद्विभातं सर्वज्ञं नोपचारः कथञ्चन ॥

अनिद्र अज हो ब्रह्म अनाम र अरूपक ।
नित्य प्रकाश अस्वप्न सर्वज्ञ र अकर्मक ॥

(३६)

सर्वाभिलापविगतः सर्वचिन्तासमुत्थितः ।
सुप्रशान्तः सकृज्ज्योतिः समाधिरचलोऽभयः ॥
वाक्को व्यापारले शून्य सबै चिन्तनले पर ।
सुशान्त निर्भय ज्योति समाधि ब्रह्म हो स्थिर ॥

(३७)

ग्रहो न तत्र नोत्सर्गश्चिन्ता यत्र न विद्यते ।
आत्मसंस्थं तदा ज्ञानमजाति समतां गतम् ॥
लिने दिने दुवै शून्य चिन्ताराहित्य अद्भुत ।
आत्मरूप अजन्मा हो ब्रह्म त्यो समतायुत ॥

(३८)

अस्पर्शयोगो वै नाम दुर्दर्शः सर्वयोगिभिः ।
योगिनो बिभ्यति ह्यस्मादभये भयदर्शिनः ॥
स्पर्शले शून्य हो ब्रह्म साक्षात्कार छ दुष्कर ।
यो हो अभयको धाम क्वै ठान्छन् हो भयङ्कर ॥

(३९)

मनसो निग्रहायत्तमभयं सर्वयोगिनाम् ।
दुःखक्षयः प्रबोधश्चाप्यक्षया शान्तिरेव च ॥
मनो निग्रहले योगी शान्ति अक्षय पाउँछ ।
प्रबोध, दुःखको नाश, अभय, ब्रह्म, पाउँछ ॥

(४०)

उत्सेक उदधेर्यद्वत्कुशाग्रेणैकबिन्दुना ।
मनसो निग्रहस्तद्वद्भवेदपरिखेदतः ॥
बिस्तारै कुशले थोपा फ्याँक्तै जल समुद्रको ।
घट्न सक्छ भने, रोक्न सकिन्छ वृत्ति चित्तको ॥
(४१)

उपायेन निगृह्णीयाद्विक्षिप्तं कामभोगयोः ।
सुप्रसन्नं लये चैव यथा कामो लयस्तथा ॥
कामभोगादिविक्षिप्त मनलाई उपायले ।
रोकोस् संयमका साथ लयतर्फ कसै गए ॥
(४२)

दुःखं सर्वमनुस्मृत्य कामभोगान्निवर्तयेत् ।
अजं सर्वमनुस्मृत्य जातं नैव तु पश्यति ॥
द्वैत हो दुःखको रूप भन्ने सम्झी निरन्तर ।
छोडी भोगादिको चिन्ता ब्रह्म देख्नू सबैतिर ॥
(४३)

लये सम्बोधयेच्चित्तं विक्षिप्तं शमयेत्पुनः ।
सकषायं विजानीयात्समप्राप्तं न चालयेत् ॥
मन लीन भए झट्टै विवेकतिर लाउनू ।
विक्षिप्तबाट फर्काई कषाय नहुनै दिनू ॥
(४४)

नास्वादयेत्सुखं तत्र निःसङ्गः प्रज्ञया भवेत् ।
निश्चलं निश्चरच्चित्तमेकीकुर्यात्प्रयत्नतः ॥

न चाख्नु सुखको स्वाद निःसङ्ग बुद्धिले हुनू ।
रोकेर चित्त भित्रै नै एकाग्र यत्नले हुनू ॥

(४५)

यदा न लीयते चित्तं न च विक्षिप्यते पुनः ।
अनिङ्गनमनाभासं निष्पन्नं ब्रह्म तत्तदा ॥

हुँदैन जब यो चित्त विक्षिप्त अथवा लय ।
अचञ्चल निराभास ब्रह्म त्यो बन्छ निश्चय ॥

(४६)

स्वस्थं शान्तं सनिर्वाणमकथ्यं सुखमुत्तमम् ।
अजमजेन ज्ञेयेन सर्वज्ञं परिचक्षते ॥

स्वस्थ, शान्त, सनिर्वाण, अकथ्य, सुख उत्तम ।
अजन्मा ज्ञेय सर्वज्ञ भन्दछन् ब्रह्मवित्तम ॥

(४७)

न कश्चिज्जायते जीवः सम्भवोऽस्य न विद्यते ।
एतत्तदुत्तमं सत्यं यत्र किञ्चिन्न जायते ॥

जीव उत्पन्न नै हुन्न छैन कारण वस्तुतः ।
उत्पत्ति ब्रह्ममा छैन ब्रह्म हो सत्य नै स्वतः ॥

(४८)

माण्डूक्यकारिका अद्वैतप्रकरणको नेपाली
पद्यअनुवाद सकियो ।

माण्डूक्यकारिका

४. अलातशान्तिप्रकरण

ज्ञानेनाकाशकल्पेन धर्मान्यो गगनोपमान् ।
ज्ञेयाभिन्नेन सम्बुद्धस्तं वन्दे द्विपदां वरम् ॥
व्योम झैँ ज्ञानका द्वारा जो गर्छ जीव कल्पना ।
त्यस्ता मनुष्यमा श्रेष्ठ ईशमा गर्छु वन्दना ॥

(१)

अस्पर्शयोगो वै नाम सर्वसत्त्वसुखो हितः ।
अविवादोऽविरुद्धश्च देशितस्तं नमाम्यहम् ॥
अस्पर्श योग हो राम्रो सबैको प्रिय दर्शन ।
सर्वस्वीकार्य हो भन्ने गुरुमा अभिवादन ॥

(२)

भूतस्य जातिमिच्छन्ति वादिनाः केचिदेव हि ।
अभूतस्यापरे धीरा विवदन्तः परस्परम् ॥
सत्को उत्पत्ति मान्छन् क्वै विवाद छ परस्पर ।
असत् उत्पत्ति नै मान्छन् बुद्धिशाली कुनै तर ॥

(३)

भूतं न जायते किञ्चिदभूतं नैव जायते ।
विवदन्तोऽद्वया ह्येवमजातिं ख्यापयन्ति ते ॥

सद्वस्तु जन्मने हैन असत् जन्म असम्भव ।
भनी अद्वैतले ठान्छ अजातवाद सम्भव ॥

(४)

ख्याप्यमानामजातिं तैरनुमोदामहे वयम् ।
विवदामो न तैः सार्धमविवादं निबोधत ॥
द्वैतवादीहरूद्वारा अजाति छ प्रदर्शन ।
हामी विवाद गर्दैनौं बरु गर्छौं समर्थन ॥

(५)

अजातस्यैव धर्मस्य जातिमिच्छन्ति वादिनः ।
अजातो ह्यमृतो धर्मो मर्त्यतां कथमेष्यति ॥
द्वैतवादी अजन्माको जन्म स्वीकार गर्दछ ।
नजन्मने अजाती त्यो कसरी मर्त्य बन्दछ ॥

(६)

न भवत्यमृतं मर्त्यं न मर्त्यममृतं तथा ।
प्रकृतेरन्यथाभावो न कथञ्चिद्भविष्यति ॥
मर्ने अमृत बन्दैन न मर्ने बाँच्छ नै स्वतः ।
जस्को प्रकृति जस्तो छ उस्तै रहन्छ वस्तुतः ॥

(७)

स्वभावेनामृतो यस्य धर्मो गच्छति मर्त्यताम् ।
कृतकेनामृतस्तस्य कथं स्थास्यति निश्चलः ॥

अमर्त्य जो स्वभावैले भन्दछौ मर्त्य बन्दछ ।
जन्मने नै चिरस्थायी कसरी ? भन बन्दछ ॥

(८)

सांसिद्धिकी स्वाभाविकी सहजा अकृता च या ।
प्रकृतिः सेति विज्ञेया स्वभावं न जहाति या ॥
उत्तमा सिद्धिले प्राप्त सहजा र स्वभाविकी ।
अकृता त्याग गर्दैनन् आफ्नू पन स्वभाविकी ॥

(९)

जरामरणनिर्मुक्ता सर्वे धर्माः स्वभावतः ।
जरामरणमिच्छन्तश्च्यवन्ते तन्मनीषया ॥
जरामरणले मुक्त जीव हुन् यी स्वभावतः ।
जरामरणले युक्त भन्नेहरू च्युत स्वतः ॥

(१०)

कारणं यस्य वै कार्यं कारणं तस्य जायते ।
जायमानं कथमजं भिन्नं नित्यं कथञ्च तत् ॥
जहाँ कारण नै कार्य भएर हुन्छ उद्भव ।
अजन्मा कसरी हुन्छ जस्को छ भिन्न वैभव ॥

(११)

कारणाद्यद्यनन्यत्वमतः कार्यमजं यदि ।
जायमानाद्धि वै कार्यात्कारणं ते कथं ध्रुवम् ॥

यदि कारणदेखिन् त्यो अभिन्न कार्य हो भने ।
आखिरी कार्यभैँ मिथ्या स्वयं कारण जो हुने ॥

(१२)

अजाद्वै जायते यस्य दृष्टान्तस्तस्य नाति वै ।
जाताच्च जायमानस्य न व्यवस्था प्रसज्यते ॥
अजन्माबाट जन्मेको छैन दृष्टान्त निश्चय ।
जातबाट भनौँ, होला अनवस्था अनिश्चय ॥

(१३)

हेतोरादिः फलं येषामादिर्हेतुः फलस्य च ।
हेतोः फलस्य चानादिः कथं तैरुपवर्ण्यते ॥
पहिलो हेतु हो यद्वा फल हो आदि कारण ?
अनादि कुन हो ? कल्ले गर्ने यस्को निवारण ?

(१४)

हेतोरादिः फलं येषामादिर्हेतुः फलस्य च ।
तथा जन्म भवेत्तेषां पुत्राज्जन्म पितुर्यथा ॥
फलको जसले भन्छ हेतु हो फल हेतुको ।
फलहेतु दुवै ती हुन् जस्तै छोरा र बाबुको ॥

(१५)

सम्भवे हेतुफलयोरेषितव्यः क्रमस्त्वया ।
युगपत्सम्भवे यस्मादसम्बन्धो विषाणवत् ॥

उत्पत्ति फल हेतुको क्रम स्वीकार लौ अब ।
नत्रता सींग दोटाको भैँ सम्बन्ध असम्भव ॥

(१६)

फलादुत्पद्यमानः सन्न ते हेतुः प्रसिध्यति ।
अप्रसिद्धः कथं हेतुः फलमुत्पादयिष्यति ॥
यदि भन्छौ भने हेतु उत्पन्न फलले हुने ।
असिद्ध हेतु हो त्यो ता उत्पन्न कसरी हुने ?

(१७)

यदि हेतोः फलात्सिद्धिः फलसिद्धिश्च हेतुतः ।
कतरत्पूर्वनिष्पन्नं यस्य सिद्धिरपेक्षया ॥
फलले हेतुको सिद्धि हेतुले फल जन्मने ।
भन्दछौ ? कुन जन्म्यो त पहिले ? पछि को हुने ?

(१८)

अशक्तिरपरिज्ञानं क्रमकोपोऽथ वा पुनः ।
एवं हि सर्वथा बुद्धैरजातिः परिदीपिता ॥
नजान्दा क्रम दोटैको हुनसक्छ विपर्यय ।
अन्त्यमा गर्दछन् विद्वान् अजातवाद निश्चय ॥

(१९)

बीजाङ्कुराख्यो दृष्टान्तः सदा साध्यसमो हि सः ।
न हि साध्यसमो हेतुः सिद्धौ साध्यस्य युज्यते ॥

यो बीजाङ्कुर दृष्टान्त साध्यकै सरि हो सदा ।
जो हेतु साध्य जस्तो छ बन्दैन साध्य सिद्धिदा ॥

(२०)

पूर्वापरापरिज्ञानमजातेः परिदीपकम् ।
जायमानाद्धि वै धर्मात्कथं पूर्वं न गृह्यते ॥
यो पौर्वापर्य अज्ञान हो अनुत्पत्तिदीपक ।
कार्योत्पत्ति भए हुन्थ्यो त्यसको हेतु कारक ॥

(२१)

स्वतो वा परतो वापि न किञ्चिद्वस्तु जायते ।
सदसत्सदसद्वापि न किञ्चिद्वस्तु जायते ॥
स्वतः वा परतः वस्तु साँच्चै उत्पन्न हुन्न नै ।
सत् असत् सदसत् यस्तो हुन्न वस्तु कहीँ कुनै ॥

(२२)

हेतुर्न जायतेऽनादेः फलञ्चापि स्वभावतः ।
आदिर्न विद्यते यस्य तस्य ह्यादिर्न विद्यते ॥
अनादि फलले हेतु सक्तैन गर्न सिर्जना ।
अनादि हेतु सक्तैन फलको गर्न सिर्जना ॥

(२३)

प्रज्ञप्तेः सनिमित्तत्वमन्यथा द्वयनाशतः ।
संक्लेशस्योपलब्धेश्च परतन्त्रास्तिता मता ॥

प्रज्ञप्ति सनिमित्तै हो अन्यथा द्वैत नाशिने ।
दुःखादिबाट नै हुन्छ बाहिरी द्वैत मानिने ॥

(२४)

प्रज्ञप्तेः सनिमित्तत्वमिष्यते युक्तिदर्शनात् ।
निमित्तस्यानिमित्तत्वमिष्यते भूतदर्शनात् ॥

उपर्युक्त दुई ज्ञप्ति सनिमित्त भने पनि ।
तत्त्वका दृष्टिले हामी मान्दैनौँ सत्य हो भनी ॥

(२५)

चित्तं न संस्पृशत्यर्थं नार्थाभासं तथैव च ।
अभूतो हि यतश्चार्थो नार्थाभासस्ततः पृथक् ॥

छुँदैन चित्तले वस्तु अर्थाभास कतै कुनै ।
छैनन् पदार्थ आभास चित्तदेखि पृथक् कुनै ॥

(२६)

निमित्तं न सदा चित्तं संस्पृशत्यध्वसु त्रिषु ।
अनिमित्तो विपर्यासः कथं तस्य भविष्यति ॥

गर्दैन चित्तले कैल्यै संस्पर्श विषयादिको ।
कसरी चित्तले ज्ञान गर्ला अविषयादिको ॥

(२७)

तस्मान्न जायते चित्तं चित्तदृश्यं न जायते ।
तस्य पश्यन्ति ये जातिं खे वै पश्यन्ति ते पदम् ॥

त्यसैले हुन्न उत्पत्ति चित्तको अनि दृश्यको ।
जल्ले देख्तछ देख्ला त्यो वियत्‌मा चिह्न पाउको ॥

(२८)

अजातं जायते यस्मादजातिः प्रकृतिस्ततः ।
प्रकृतेरन्यथाभावो न कथञ्चिद्भविष्यति ॥
अजात चित्त जन्मन्छ यही उस्को स्वभाव हो ।
अन्यथा हुनसक्तैन यही उस्को स्वभाव हो ॥

(२९)

अनादेरन्तवत्त्वञ्च संसारस्य न सेत्स्यति ।
अनन्तता चादिमतो मोक्षस्य न भविष्यति ॥
अनादि दृश्य संसार मान्दा अन्त्य असम्भव ।
मोक्ष सादि भनी मान्दा अनन्तता असम्भव ॥

(३०)

आदावन्ते च यन्नास्ति वर्तमानेऽपि तत्तथा ।
वितथैः सदृशाः सन्तोऽवितथा इव लक्षिताः ॥
आदिमा अन्त्यमा छैन त्यो छैन अहिले पनि ।
असत् पदार्थ देखिन्छन् व्यर्थमा सत्यझैँ बनी ॥

(३१)

सप्रयोजनता तेषां स्वप्ने विप्रतिपद्यते ।
तस्मादाद्यन्तवत्त्वेन मिथ्यैव खलु ते स्मृताः ॥

जाग्रत्का वस्तु स्वप्नामा असिद्ध बन्दछन् जब ।
आद्यन्तयुक्त नै हुन् ती तस्मात् मिथ्या ती हुन् सब ॥

(३२)

सर्वे धर्मा मृषा स्वप्ने कायस्यान्तर्निदर्शनात् ।
संवृतेऽस्मिन्प्रदेशे वै भूतानां दर्शनं कुतः ॥
शरीरभित्र उत्पन्न मिथ्या हुन् स्वप्नवैभव ।
साँगुरो स्थानमा सारा देखापर्नु असम्भव ॥

(३३)

न युक्तं दर्शनं गत्वा कालस्यानियमाद्गतौ ।
प्रतिबुद्धश्च वै सर्वस्तस्मिन्देशे न विद्यते ॥
स्वप्नमा दूरका देश जानलाई असम्भव ।
कसरी भेटिने वस्तु जाग्दा गायब ती सब ॥

(३४)

मित्राद्यैः सह सम्मन्त्र्य सम्बुद्धो न प्रपद्यते ।
गृहीतं चापि यत्किञ्चित्प्रतिबुद्धो न पश्यति ॥
स्वप्नमा मित्रका साथ मन्त्रणा जे जसो भयो ।
उठ्ता फुस्सा हुने वस्तु लिएको त्यो सँगै गयो ॥

(३५)

स्वप्ने चावस्तुकः कायः पृथगन्यस्य दर्शनात् ।
यथा कायस्तथा सर्वं चित्तदृश्यमवस्तुकम् ॥

स्वप्नको देह हो मिथ्या अर्को देह छ वास्तव ।
स्वप्न देह सरी मिथ्या चित्तदृश्य अवास्तव ॥

(३६)

ग्रहणाज्जागरितवत्तद्धेतुः स्वप्न इष्यते ।
तद्धेतुत्वात्तु तस्यैव सज्जागरितमिष्यते ॥

जाग्रत् हो स्वप्नको हेतु जाग्रत्को स्वप्न कार्य हो ।
त्यसैले स्वप्न देख्नेको जाग्रत् सत्य समान हो ॥

(३७)

उत्पादस्याप्रसिद्धत्वादजं सर्वमुदाहृतम् ।
न च भूतादभूतस्य सम्भवोऽस्ति कथञ्चन ॥

अप्रसिद्ध छ उत्पत्ति त्यसैले अज हो सब ।
असत्य वस्तु उत्पत्ति सत्यबाट असम्भव ॥

(३८)

असज्जागरिते दृष्ट्वा स्वप्ने पश्यति तन्मयः ।
असत्स्वप्नेऽपि दृष्ट्वा च प्रतिबुद्धो न पश्यति ॥

जाग्रत्का वस्तु देखेर स्वप्नमा वस्तु देखिने ।
स्वप्नका वस्तु देखेर जाग्रत्मा ती नदेखिने ॥

(३९)

नास्त्यसद्धेतुकमसत्सदसद्धेतुकं तथा ।
सच्च सद्धेतुकं नास्ति सद्धेतुकमसत्कुतः ॥

असत् त्यो हेतु बन्दैन असत् बन्दैन सत् पनि ।
सत्‌बाट सत्य निस्कन्न असत्‌ले हुन्न सत् पनि ॥

(४०)

विपर्यासाद्यथा जाग्रदचिन्त्यान्भूतवत्स्पृशेत् ।
तथा स्वप्ने विपर्यासाद्धर्मांस्तत्रैव पश्यति ॥
जाग्रत्‌मा जसरी अज्ञ पदार्थ सत्य मान्दछ ।
स्वप्नमा देखिने वस्तु स्वप्नमा सत्य ठान्दछ ॥

(४१)

उपलम्भात्समाचारादस्तिवस्तुत्ववादिनाम् ।
जातिस्तु देशिता बुद्धैरजातेस्त्रसतां सदा ॥
प्राप्ति आचारले गर्दा अजातिमा डराउने ।
गुरुले अज्ञका लागि उपदेश सुनाउने ॥

(४२)

अजातेस्त्रसतां तेषामुपलम्भाद्वियन्ति ये ।
जातिदोषा न सेत्स्यन्ति दोषोऽप्यल्पो भविष्यति ॥
द्वैतको प्राप्तिले गर्दा विपरीत गए पनि ।
अजाति दोष लाग्दैन केही दोष भए पनि ॥

(४३)

उपलम्भात्समाचारान्मायाहस्ती यथोच्यते ।
उपलम्भात्समाचारादस्ति वस्तु तथोच्यते ॥

उपलब्धि र आचार स्वप्नको हस्ति झैँ गरी ।
देखिने मात्र हो मिथ्या रहँदैन सधैँभरि ॥

(४४)

जात्याभासं चलाभासं वस्त्वाभासं तथैव च ।
अजाचलमवस्तुत्वं विज्ञानं शान्तमद्वयम् ॥
जन्मे जस्तो चले जस्तो देखिन्छ वस्तु जो द्वय ।
अवस्तु अज हो नित्य स्थिर विज्ञान अद्वय ॥

(४५)

एवं न जायते चित्तमेवं धर्मा अजाः स्मृताः ।
एवमेव विजानन्तो न पतन्ति विपर्यये ॥
सर्वथा चित्त जन्मन्न आत्मा जन्मन्न जो भनी ।
मान्दछन् भ्रममा ती ता पर्दैनन् कहिल्यै पनि ॥

(४६)

ऋजुवक्रादिकाभासमलातस्पन्दितं यथा ।
ग्रहणग्राहकाभासं विज्ञानस्पन्दितं तथा ॥
घुमाउँदा अगुल्टो त्यो भास्छन् रूप अनेकन ।
त्यस्तै विज्ञान नै भास्छ ग्राह्यग्राहक भैकन ॥

(४७)

अस्पन्दमानमलातमनाभासमजं यथा ।
अस्पन्दमानं विज्ञानमनाभासमजं तथा ॥

जस्तै अलात अस्पन्द अभास अज बन्दछ ।
त्यस्तै विज्ञान अस्पन्द अभास अज बन्दछ ॥

(४८)

अलाते स्पन्दमाने वै नाभासा अन्यतोभुवः ।
न ततोऽन्यत्र निस्पन्दान्नालातं प्रविशन्ति ते ॥
घुम्दा अलातको भास हुन्नन् कारण बाहिरी ।
न घुम्दा पनि आभास पस्तैनन् त्यसमा छिरी ॥

(४९)

न निर्गता अलातात्ते द्रव्यत्वाभावयोगतः ।
विज्ञानेऽपि तथैव स्युराभासस्याविशेषतः ॥
द्रव्य अभावले गर्दा अलातबाट वस्तु ती ।
हुन्नन् उत्पन्न त्यस्तै नै हुन्नन् विज्ञानबाट वस्तु ती ॥

(५०)

विज्ञाने स्पन्दमाने वै नाभासा अन्यतोभुवः ।
न ततोऽन्यत्र निस्पन्दान्न विज्ञानं विशन्ति ते ॥
चल्दा विज्ञान झुल्किन्न भास कारणले कुनै ।
अन्यत्र पनि जाँदैन पस्तैन उसमा पनि ॥

(५१)

न निर्गतास्ते विज्ञानाद्द्रव्यत्वाभावयोगतः ।
कार्यकारणताभावाद्यतोऽचिन्त्याः सदैव ते ॥

नहुँदा द्रव्य विज्ञानबाट भा कसरी हुने ?
कार्यकारणले शून्य आभास कसरी हुने ?

(५२)

द्रव्यं द्रव्यस्य हेतुः स्यादन्यदन्यस्य चैव हि ।
द्रव्यत्वमन्वभावो वा धर्माणां नोपपद्यते ॥
द्रव्यको हेतु हो द्रव्य अर्को द्रव्यत्व चाहिने ।
आत्मामा छैन द्रव्यत्व अन्यत्व झन् कहाँ हुने ?

(५३)

एवं न चित्तजा धर्माश्चित्तं वापि न धर्मजम् ।
एवं हेतुफलाजातिं प्रविशन्ति मनीषिणः ॥
न बाह्य वस्तुले चित्त बन्यो न बाह्य वस्तु नै ।
अतः निश्चय यो हुन्छ कार्यकारण हुन्न नै ॥

(५४)

यावद्धेतुफलावेशस्तावद्धेतुफलोद्भवः ।
क्षीणे हेतुफलावेशे संसारं न प्रपद्यते ॥
हेतु औ फलको इच्छा हुँदा तक छ यो भव ।
यी दुबै जब नाशिन्छन् स्वतः नाशिन्छ यो भव ॥

(५५)

यावद्धेतुफलावेशः संसारस्तावदायतः ।
क्षीणे हेतुफलादेशे संसारं न प्रपद्यते ॥

हेतु औ फलको इच्छा भएमा बढ्छ यो भव ।
हेतु औ फल आवेश नासिँदा नासिने भव ॥

(५६)

संवृत्त्या जायते सर्वं शाश्वतं नास्ति तेन वै ।
सद्भावेन ह्यजं सर्वमुच्छेदस्तेन नास्ति वै ॥
व्यावहारिक आँखाले हुन्छन् पदार्थ उद्भव ।
पारमार्थिक आँखाले पदार्थ हुन् असम्भव ॥

(५७)

धर्मा य इति जायन्ते जायन्ते ते न तत्त्वतः ।
जन्ममायोपमं तेषां सा च माया न विद्यते ॥
जीव उत्पन्न नै हुन्न उत्पन्न हो भने पनि ।
माया झैँ जीवको जन्म त्यो माया पनि छैन नि ॥

(५८)

यथा मायामयाद् बीजाज्जायते तन्मयोऽङ्कुरः ।
नासौ नित्यो न चोच्छेदी तद्वद्धर्मेषु योजना ॥
मायाले जसरी मायी बीजात् अङ्कुर सिर्जन ।
गर्छ त्यस्तै छ यो नित्य नाशवान् पनि होइन ॥

(५९)

नाजेषु सर्वधर्मेषु शाश्वताशाश्वताभिधा ।
यत्र वर्णा न वर्तन्ते विवेकस्तत्र नोच्यते ॥

अजन्मा धर्ममा नित्यानित्य वृत्ति र वर्ण नै ।
रहँदैनन् भने होला विवेक कसरी कुनै ॥

(६०)

यथा स्वप्ने द्वयाभासं चित्तं चलति मायया ।
तथा जाग्रद्द्वयाभासं चित्तं चलति मायया ॥
स्वप्नमा जसरी चित्तै द्वैत भैकन भास्तछ ।
जाग्रत्मा स्वैपरी चित्तै द्वैत भैकन भास्तछ ॥

(६१)

अद्वयञ्च द्वयाभासं चित्तं स्वप्ने न संशयः ।
अद्वयं च द्वयाभासं तथा जाग्रन्न संशयः ॥
स्वप्नमा अद्वयै चित्त भएर द्वैत चल्दछ ।
जाग्रत्मा अद्वयै चित्त द्वैत भैकन चल्दछ ॥

(६२)

स्वप्नदृक्प्रचरन्स्वप्ने दिक्षु वै दशसु स्थितान् ।
अण्डजान्स्वेदजान्वापि जीवान्पश्यति यान्सदा ॥
स्वप्नमा स्वप्न देख्नेले देख्छ घुम्दै दशैतिर ।
अण्डजस्वेदज प्राणी आफैँ अभिन्न ती तर ॥

(६३)

स्वप्नदृक्चित्तदृश्यास्ते न विद्यन्ते ततः पृथक् ।
तथा तद्दृश्यमेवेदं स्वप्नदृक्चित्तमिष्यते ॥

दृश्य त्यो स्वप्न देख्नेको चित्तदेखि अभिन्न हो ।
वस्तुतः स्वप्न देख्नेको चित्त नै पनि दृश्य हो ॥

(६४)

चरञ्जागरिते जाग्रद्दिक्षु वै दशसु स्थितान् ।
अण्डजान्स्वेदजान्वापि जीवान्पश्यति यान्सदा ॥
जाग्रत्मा त्यसको साक्षी दिशादश घुमीकन ।
अण्डजादि सबै जीव देख्ने गर्छ सबै दिन ॥

(६५)

जाग्रच्चित्तेक्षणीयास्ते न विद्यन्ते ततः पृथक् ।
तथा तद्दृश्यमेवेदं जाग्रतश्चित्तमिष्यते ॥
त्यो जाग्रत्चित्तको दृश्य चित्तदेखि अभिन्न हो ।
त्यस्तै नै चित्त जाग्रत्को द्रष्टादेखि अभिन्न हो ॥

(६६)

उभेह्यान्योन्यदृश्ये ते किं तदस्तीति नोच्यते ।
लक्षणाशून्यमुभयं तन्मतेनैव गृह्यते ॥
जीवचित्त दुवै एक अर्काका मात्र दृश्य हुन् ।
प्रमाणशून्य तच्चित्तताका कारण गृह्य हुन् ॥

(६७)

यथा स्वप्नमयो जीव जायते म्रियतेऽपि च ।
तथा जीवा अमी सर्वे भवन्ति न भवन्ति च ॥

जसरी स्वप्नका जीव जन्मिन्छन् अनि मर्दछन् ।
त्यस्तै नै जीव जाग्रत्मा जन्मिन्छन् अनि मर्दछन् ॥

(६८)

यथा मायामयो जीवो जायते म्रियतेऽपि च ।
तथा जीवा अमी सर्वे भवन्ति न भवन्ति च ॥
जस्तै मायिक यो जीव जन्मिन्छ अनि मर्दछ ।
त्यस्तै यी जीवले जन्म लिएर मर्नुपर्दछ ॥

(६९)

यथा निर्मितको जीवो जायते म्रियतेऽपि वा ।
तथा जीवा अमी सर्वे भवन्ति न भवन्ति च ॥
मन्त्रादिसृष्ट जो जीव जन्मन्छ फेरि मर्दछ ।
त्यस्तै नै जीव जन्मन्छ अन्त्यमा फेरि मर्दछ ॥

(७०)

न कश्चिज्जायते जीवः सम्भवोऽस्य न विद्यते ।
एतत्तदुत्तमं सत्यं यत्र किञ्चिन्न जायते ॥
वस्तुतः जीव जन्मन्न छैन सम्भावना कुनै ।
सत्य उत्तम यो नै हो जन्मन्न वस्तु नै कुनै ॥

(७१)

चित्तस्पन्दितमेवेदं ग्राह्यग्राहकवद्द्वयम् ।
चित्तं निर्विषयं नित्यमसङ्गं तेन कीर्तितम् ॥

चित्तस्पन्दन हुन् सारा ग्राह्यग्राहक यी स्वतः ।
चित्तमा विषयै छैनन् आत्मा हो चित्त वस्तुतः ॥

(७२)

योऽस्ति कल्पितसंवृत्या परमार्थेन नास्त्यसौ ।
परतन्त्राभिसंवृत्या स्यान्नास्ति परमार्थतः ॥
व्यावहारिक हुन् कल्प्य पारमार्थिक होइनन् ।
अन्यशास्त्रादिले व्यक्त कल्पना सत्य होइनन् ॥

(७३)

अजः कल्पितसंवृत्या परमार्थेन नाप्यजः ।
परतन्त्राभिनिष्पत्त्या संवृत्या जायते तु सः ॥
अज कल्पित हो भन्नु पारमार्थिक होइन ।
संवृत्ति व्यवहारै हो जन्मन्छ सत्य होइन ॥

(७४)

अभूताभिनिवेशोऽस्ति द्वयं तत्र न विद्यते ।
द्वयाभावं स बुद्ध्वैव निर्निमित्तो न जायते ॥
द्वैत आग्रहमात्रै हो द्वैतको छैन कारण ।
भन्ने बुझ्यो भने हुन्छ उस्को जन्म निवारण ॥

(७५)

यदा न लभते हेतूनुत्तमाधममध्यमान् ।
तदा न जायते चित्तं हेत्वभावे फलं कुतः ॥

चित्तले जब भेट्तैन उत्तमाधममध्यम ।
कारणाभावले गर्दा रोकिन्छ जन्मको क्रम ॥

(७६)

अनिमित्तस्य चित्तस्य यानुत्पत्तिः समाद्वया ।
अजातस्यैव सर्वस्य चित्तदृश्यं हि तद्यतः ॥
निमित्तशून्य हो चित्त अनुत्पत्त्य र अद्वय ।
सधैँ अजात हो चित्त उसैको दृश्य हो द्वय ॥

(७७)

बुद्ध्वानिमित्ततां सत्यां हेतुं पृथगनाप्नुवन् ।
वीतशोकं तथाकाममभयं पदमश्नुते ॥
निमित्तशून्य जानेर निमित्त नहुँदा अरू ।
विद्वान् शोकादि भै मुक्त बन्छ ब्रह्म स्वयं बरु ॥

(७८)

अभूताभिनिवेशाद्धि सदृशे तत्प्रवर्तते ।
वस्त्वभावं स बुद्ध्वैव निःसङ्गं विनिवर्तते ॥
असत्य द्वैतमा लागी चित्त प्रवृत्त बन्दछ ।
द्वैत नै छैन जानेर चित्त निवृत्त बन्दछ ॥

(७९)

निवृत्तस्याप्रवृत्तस्य निश्चला हि तदा स्थितिः ।
विषयः स हि बुद्धानां तत्साम्यमजमद्वयम् ॥

निवृत्त भै प्रवृत्तिमा नलाग्दा चित्त भै स्थिर ।
विद्वान्ले प्राप्य हो साम्य अज अद्वय सुस्थिर ॥

(८०)

अजमनिद्रमस्वप्नं प्रभातं भवति स्वयम् ।
सकृद्विभातो ह्येवैष धर्मो धातुस्वभावतः ॥
अनिद्र अज अस्वप्न आत्मा स्वयं प्रकाश हो ।
आफ्नै स्वभावले आत्मा नित्य प्रकाशमान हो ॥

(८१)

सुखमाव्रियते नित्यं दुःखं विव्रियते सदा ।
यस्य कस्य च धर्मस्य ग्रहेण भगवानसौ ॥
त्यो आत्मा द्वैतले गर्दा ढाकिन्छ सजिलैसँग ।
त्यो छ अत्यन्त दुर्दर्श प्राप्य हो कष्टकासँग ॥

(८२)

अस्ति नास्त्यस्ति नास्तीति नास्ति नास्तीति वा पुनः ।
चलस्थिरोभयाभावैरावृणोत्येव बालिशः ॥
आत्मा छ, छैन, वा छैन छ, छैन छैन भन्दछन् ।
चल, स्थिर, दुवैरूप, अभाव मूर्ख ठान्दछन् ॥

(८३)

कोटयश्चतस्र एतास्तु ग्रहैर्यासां सदावृतः ।
भगवानाभिरस्पृष्टो येन दृष्टः स सर्वदृक् ॥
चारै आग्रहले आत्मा सधैँ आवृत बन्दछ ।
असंस्पृष्ट भनी आत्मा जान्ने सर्वज्ञ बन्दछ ॥

(८४)

प्राप्य सर्वज्ञतां कृत्स्नां ब्राह्मण्यं पदमद्वयम् ।
अनापन्नादिमध्यान्तं किमतः परमीहते ॥
पाई सर्वज्ञता आदि मध्य अन्त्यविहीनको ।
ब्राह्मण्यपद पाएर फेरि के खोज्न लाग्छ को ?

(८५)

विप्राणां विनयो ह्येष शमः प्राकृत उच्यते ।
दमः प्रकृतिदान्तत्वादेवं विद्वान्शमं व्रजेत् ॥
हो विप्र विनयी उस्को शम हो त्यो स्वभावतः ।
दान्त्य नै दम हो, विद्वान् शममा पुग्छ अन्ततः ॥

(८६)

सवस्तु सोपलम्भञ्च द्वयं लौकिकमिष्यते ।
अवस्तु सोपलम्भञ्च शुद्धं लौकिकमिष्यते ॥
उपलब्धिसँगै वस्तु भए त्यो हुन्छ लौकिक ।
उपलब्धि विना वस्तु भएमा शुद्ध लौकिक ॥

(८७)

अवस्त्वनुपलम्भञ्च लोकोत्तरमिति स्मृतम् ।
ज्ञानं ज्ञेयञ्च विज्ञेयं सदा बुद्धैः प्रकीर्तितम् ॥
उपलब्धि तथा वस्तु अभाव त्यो सुषुप्ति हो ।
ज्ञान ज्ञेय र विज्ञेय यही मत सुविज्ञ हो ॥

(८८)

ज्ञाने च त्रिविधे ज्ञेये क्रमेण विदिते स्वयम् ।
सर्वज्ञता हि सर्वत्र भवतीह महाधियः ॥

ज्ञानका साथमा तीन ज्ञेयलाई क्रमैसँग ।
जल्ले जान्दछ ऊ बन्छ सर्वज्ञ सजिलैसँग ॥
(८९)

हेयज्ञेयाप्यपाक्यानि विज्ञेयान्यग्रयाणतः ।
तेषामन्यत्र विज्ञेयादुपलम्भस्त्रिषु स्मृतः ॥
हेय ज्ञेयसँगै प्राप्य पहिले जान्न योग्य हुन् ।
ज्ञेय बाहेकका वस्तु अविद्याकल्पितत्त्व हुन् ॥
(९०)

प्रकृत्याकाशवज्ज्ञेयाः सर्वे धर्मा अनादयः ।
विद्यते न हि नानात्वं तेषां क्वचन किञ्चन ॥
सबै जीव स्वभावैले आकाशका समान हुन् ।
नानात्व तिनमा छैन सबै जीव अनादि हुन् ॥
(९१)

आदिबुद्धाः प्रकृत्यैव सर्वे धर्माः सुनिश्चिताः ।
यस्यैवं भवति क्षान्तिः सोऽमृतत्वाय कल्पते ॥
सबै जीव स्वभावैले बोधरूप सुनिश्चित
हुन् भनेर समाधान भएमा मुक्ति निश्चित ॥
(९२)

आदिशान्ता ह्यनुत्पन्नाः प्रकृत्यैव सुनिर्वृताः ।
सर्वे धर्माः समाभिन्ना अजं साम्यं विशारदम् ॥
नित्य शान्त अजन्मा हो आत्मा प्रकृतिले स्वतः ।
विशुद्ध सम निर्भिन्न अज हो आत्मतत्त्वतः ॥
(९३)

वैशारद्यं तु वै नास्ति भेदे विचरतां सदा ।
भेदनिम्नाः पृथग्वादास्तस्मात्ते कृपणाः स्मृताः ॥
ती सधैँ भेदगामी हुन् तिनमा छैन शुद्धता ।
द्वैती हुन् भेदमा लाग्ने त्यसैले कृपणाः स्मृताः ॥

(९४)

अजे साम्ये तु ये केचिद्भविष्यन्ति सुनिश्चिताः ।
ते हि लोके महाज्ञानास्तच्च लोको न गाहते ॥
जो हुन्छ अज औ साम्य तत्त्वमाथि सुनिश्चित ।
त्यही हो परम ज्ञानी अज्ञ बुझ्दैन निश्चित ॥

(९५)

अजेष्वजमसङ्क्रान्तं धर्मेषु ज्ञानमिष्यते ।
यतो न क्रमते ज्ञानमसङ्गं तेन कीर्तितम् ॥
आत्मामा स्थित सद्ज्ञान असङ्क्रान्त छ सर्वदा ।
असङ्क्रमणले गर्दा असङ्ग भनिने सदा ॥

(९६)

अणुमात्रेऽपि वैधर्म्ये जायमानेऽविपश्चितः ।
असङ्गता सदा नास्ति किमुतावरणच्युतिः ॥
विधर्मी वस्तुको सानो अणुमात्र भए पनि ।
असङ्ग अज्ञ बन्दैन आभङ्ग कसरी अनि ॥

(९७)

अलब्धावरणाः सर्वे धर्माः प्रकृतिनिर्मलाः ।
आदौ बुद्धास्तथा मुक्ता बुध्यन्त इति नायकाः ॥

आत्मा सधैँ छ निर्मुक्त शुद्ध बुद्ध स्वभावले ।
तथापि जानिने भन्छन् वेदान्ताचार्य आदिले ॥

(९८)

क्रमते न हि बुद्धस्य ज्ञानं धर्मेषु तायिनः ।
सर्वे धर्मास्तथा ज्ञानं नैतद्बुद्धेन भाषितम् ॥
अद्वैत ज्ञानमा हुन्नन् विषयादिक मिश्रित ।
आत्मा पनि कहीँ जान्न यो हैन बुद्धभाषित ॥

(९९)

दुर्दर्शमतिगम्भीरमजं साम्यं विशारदम् ।
बुद्ध्वा पदमनानात्वं नमस्कुर्मो यथाबलम् ॥
दुर्दर्श अज गम्भीर शुद्धसाम्य र उत्तम ।
अभेद पद जानेर यथाशक्ति गरौँ नमः ॥

(१००)

माण्डूक्यकारिकाको अलातशान्तिप्रकरणको
समछन्दको नेपाली अनुवाद सकियो ।

भाष्यकारकर्तृक वन्दना

अजमपि जनियोगं प्रापदैश्वर्ययोगा–
दगति च गतिमत्तां प्रापदेकं ह्यनेकम् ।
विविधविषयधर्मग्राहिमुग्धेक्षणानां
प्रणतभयविहन्तृ ब्रह्म यत्तन्नतोऽस्मि ॥

अज पनि जनियोग प्राप्त ऐश्वर्यबाट
गति विनु गतिधारी बन्छ ली ढाँटबाट ।
विविध विषयधर्मी मूढद्वारा अगम्य
शरणगतहरूका ब्रह्म मेरा प्रणम्य ॥

(१)

प्रज्ञावैशाखवेधक्षुभितजलनिधेर्वेदनाम्नोऽन्तरस्थं
भूतान्यालोक्य मग्नान्यविरतजननग्राहघोरे समुद्रे ।
कारुण्यादुद्दधारामृतमिदममरैर्दुर्लभं भूतहेतो–
र्यस्तं पूज्याभिपूज्यं परमगुरुममुं पादपातैर्नतोऽस्मि ॥

धेरै नै जन्मका ती कलुषित अति नै कर्मले ग्रस्त जीव
देखी सारै दयाले मथन पनि गरी बुद्धिलाई अतीव ।
हाम्रो कल्याणलाई निगमकन मथी झिक्नु भो ब्रह्मधाम
त्यस्ता पूज्याभिपूज्य स्वपरम गुरुमा नित्य गर्छु प्रणाम ॥

(२)

यत्प्रज्ञालोकभासा प्रतिहतिमगमत्स्वान्तमोहान्धकारो
मज्जोन्मज्जच्च घोरे ह्यसकृदुपजनोदन्वति त्रासने मे ।
यत्पादावाश्रितानां श्रुतिशमविनयप्राप्तिरग्र्या ह्यमोघा
तत्पादौ पावनीयौ भवभयविनुदौ सर्वभावैर्नमस्ये ॥

जस्का प्रज्ञाख्य आभा सहजसँग मिली स्वान्तको अन्धकार
मेरो भो ध्वस्त सारा जनममरणको संसृति त्यो असार ।
पर्दा जस्का सदा नै चरण युगलमा जो खुले ज्ञान आदि
त्यस्ता सन्तापहारी गुरुवरपदमा झुक्छु छोडी भ्रमादि ॥

(३)

शान्तिःपाठ

ॐ भद्रं कर्णेभिः श्रृणुयाम देवा भद्रं पश्येमाक्ष- भिर्यजत्राः । स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवाँ सस्तनूभिर्व्यशेमहि देवहितं यदायुः ॥

देव ! हामी सुनौँ भद्र यज्ञनिम्ति भलो सुनौँ ।
सुस्वस्थ अङ्गभै हामी दीर्घ जीवनका बनौँ ।

ॐ शान्तिः ! शान्तिः !! शान्तिः !!!

ॐ स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः ।
स्वस्ति नस्ताक्ष्र्यो अरिष्टनेमिः स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु ॥

इन्द्र स्वस्ति गरून् हाम्रो पूषा सधैँ गरून् भलो ।
गरून् गरुडले स्वस्ति बृहस्पति गरून् भलो ॥

ॐ शान्तिः ! शान्तिः ! शान्तिः !

शान्तित्रिविध होस् हाम्रो पहिलो आधिदैविक ।
आध्यात्मिक हओस् शान्ति शान्ति होस् आधिभौतिक ॥

गौडपादीयकारिकाको अनुक्रमणिका

मन्त्राणां वर्णानुक्रमणिका

मङ्गलाचरणको अनुक्रमणिका

लेखकका प्रकाशित ग्रन्थहरू

पारलौकिक

१. ज्ञान र भक्ति – २०६३
२. रासपञ्चाध्यायी – २०६४
३. ब्रह्मसाक्षात्कार – २०६५
४. उपनिषत्सार – २०६७
५. ब्रह्मसूत्रसार – २०६७
६. मणिरत्नमाला अनुवाद – २०६७
७. अध्यास र चतुःसूत्री – २०६८
८. वेदान्तपरिभाषासार – २०६८
९. श्रीकृष्णाय वयन्नुमः – २०६९
१०. परमसत्य – २०६९
११. अध्यास – २०६९
१२. अद्वैतसिद्धिः १ खण्ड – २०६९
१३. अद्वैतसिद्धिः २ खण्ड – २०७०
१४. अन्तिम उपदेश – २०७०
१५. ब्रह्मविद्या – २०७०
१६. पराविद्या – २०७१
१७. अजातवाद – २०७१

लौकिक

१. उसैको लागिको समीक्षा – २०२६
२. ऋतुमन्थन, समीक्षा – २०४४
३. सिर्जनाका फूलहरू, कविता – २०५१
४. बहादुर शाह, खण्डकाव्य – २०५२
५. श्रद्धाञ्जलि, शोककाव्य – २०५२
६. गीत तथा भजनहरू – २०५२
७. अमरसिंहको चिट्ठी, काव्य – २०५३
८. क्रान्तिदूत, खण्डकाव्य – २०५३
९. विविधयात्रा, कविता – २०५५
१०. यात्रैयात्रा, कविता – २०५८
११. पत्रैपत्र, कविता – २०५९
१२. पृथ्वीविजय, काव्य – २०६२
१३. तीर्थहरूको यात्रावृत्तान्त – २०६४
१४. अनुस्मृति (जीवनयात्रा) – २०६७
१५. वन्दना – २०६८
१६. कविशतक – २०६८
१७. अष्ट्रेलियाको दैनिकी – २०६९